

№ 2 (40)
2022

Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı

Azerbaijani journal of

Экономика
сельского хозяйства

**Agricultural
Economics**

agroconomics.az

Azərbaycan Respublikasının
Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi

AQRAR TƏDQIQATLAR
MƏRKƏZİ

Agricultural Research Center
Ministry of Agriculture
of the Republic
of Azerbaijan

Azərbaycan Respublikası
Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi
Aqrar Tədqiqatlar
Mərkəzi

Центр аграрных исследований
Министерство Сельского
Хозяйства Азербайджанской
Республики

Azerbaijani journal of
Agricultural Economics
(scientific-practical journal)

Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı

elmi-praktik jurnal

Экономика сельского хозяйства

(научно-практический журнал)

Directory of
Research Journal
Indexing

ESJI
Eurasian Scientific Journal Index

Research Bible

№ 2 (40)

BAKI – 2022

“Aqrar bölmədə iqtisadi islahatlar aparmaq respublikamızın həyatında çox mühüm, eyni zamanda, son dərəcə əhəmiyyətli, məsuliyyətli və taleyüklü məsələdir”

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev

“Aqrar sahənin iqtisadiyyatı növbəti illərdə də prioritet olaraq qalacaq və kənd təsərrüfatında islahatlar daha da dərinləşəcəkdir”

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev

“Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktik jurnal

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi

Baş redaktor: Fikrətzadə F.F., i.ü.f.d.

Baş redaktorun müavini: Xəlilov H.A., i.e.d., professor

Redaksiya heyəti:

Abbasov V.H., i.e.d., professor

Ataşov B.X., i.e.d., professor, əməkdar elm xadimi

Babayeva V.M., i.ü.f.d.

Balayev R.Ə., i.e.d., professor

Erol H. Çakmak, doktor-professor (Türkiyə)

Çang-Gil Kim, professor (Koreya Respublikası)

Hətəmov A.N., i.ü.f.d., dosent

Hüseyn R.Z., i.e.d.

İbrahimov M.A., i.e.d.

Qasımlı V.Ə., i.e.d., professor

Lətifova E.N., a.e.ü.f.d.

Mukailov M.C., akademik (Rusiya)

Dr., Njavro Mario (Xorvatiya)

Dr., Pesti Çaba (Macarıstan)

Rüstəmov V.Ə., i.ü.f.d.

Dr., Siemen van Berkum (Hollandiya)

Şalbutov N.Ə., i.ü.f.d.

Vəliyev A.H., i.e.d.

Məsul redaktor: İsmayılov V.C.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 18.04.2011-ci il tarixdə 3397 nömrə ilə qeydə alınmış və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin 11.12.2020-ci il tarixli qərarı ilə iqtisad elmləri üzrə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na yenidən daxil edilmişdir.

“Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı” jurnalı Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı Elmi-Tədqiqat İnstitutunun 2011-2018-ci illərdə nəşr olunan “Elmi əsərləri” jurnalının (ISSN 2078-6042) hüquqi varisidir.

“Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” jurnalı hər rübdə 1 dəfədən az olmamaqla nəşr olunur.

Məqalələr azərbaycan, ingilis və rus dillərində təqdim oluna bilər.

Redaksiyanın ünvanı:

AZ 1010, Bakı şəhəri, Səbail rayonu, Nizami küçəsi, 92.

Telefon: (+994 12) 599-86-81; (+994 12) 599-08-88, e-poçt: journalagroeeconomics@gmail.com

Jurnalın saytı: agroeeconomics.az

Jurnal **Google Scholar**, **DRJI**, **ESJI**, **Research Bible** bazalarında indeksləşdirilir

Jurnalda dərc edilmiş materiallardan istifadə olunduqda jurnala istinad etmək vacibdir.

Dərc olunmuş materiallardakı faktlara və rəqəmlərə görə müəllif məsuliyyət daşıyır.

Dizayn və tərtibat: V. Cabbaroğlu

ISSN: 2788-8746

E-ISSN: 2788-8754

Azerbaijani journal of Agricultural Economics - scientific-practical journal
The founder: Agricultural Research Center under the Ministry of Agriculture
of the Republic of Azerbaijan

Editor-in-chief: Ph.D. Fikratzada F.F.
Deputy Editor-in-Chief: Prof. Dr. Khalilov H.A.

Editorial Board

Prof. Dr. Abbasov V.H.	Dr. Huseyn R.Z.
Prof. Dr. Atashov B.Kh.	Prof. Dr. Ibrahimov M.A.
Ph.D. Babayeva V.M.	Ph.D. Latifova E.N.
Prof. Dr. Balayev R.A.	Prof. Dr. Mukailov M.C. (Russia)
Ph.D. Csaba Pesti (Hungary)	Ph.D., University Professor Mario Njavro (Croatia)
Prof. Dr. Erol H. Chakmak (Turkey)	Ph.D. Rustamov V. A.
Prof. Chang-Gil Kim (Republic of Korea)	Ph.D. Siemen van Berkum (Netherlands)
Prof. Dr. Gasimli V.A.	Ph.D. Shalbuzov N. A.
Ph.D., Associate Professor Hatamov A.N.	Dr. Valiyev A. H.

Editor: Ismayilov V.C.

The journal was registered with the number 3397 in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan on 18.04.2011 and re-included in the “List of scientific publications recommended to publish the main results of dissertations in the Republic of Azerbaijan” according to the decision of 11.12.2020 on economic sciences by the decision of the Presidium of the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

The scientific-practical journal “Agricultural economics” is the legal successor of the “Scientific works” journal (ISSN: 2078-6042) of the Research Institute of Economics of Agriculture published in 2011-2018.

The journal “Agricultural economics” is being published not less than once every quarter.

The articles are published in 3 languages (Azerbaijani, English and Russian).

Contact Information

AZ 1010 Baku, Azerbaijan. Nizami street, 92
Phone: (+994 12) 599-86-81; (+994 12) 599-08-88, e-mail: journalagroeeconomics@gmail.com

Website: agroeeconomics.az

The journal is indexed in databases **Google Scholar, DRJI, ESJI, Research Bible**

It is important to refer to the journal when the materials published in the journal are used.
The author is responsible for the facts and figures contained in the published materials.

Design and layout: V. Jabbaroglu

ISSN: 2788-8746
E-ISSN: 2788-8754

Экономика сельского хозяйства - научно-практический журнал
Учредитель: Центр аграрных исследований при Министерстве Сельского Хозяйства
Азербайджанской Республики

Главный редактор: д.ф.э.н Фикратзаде Ф.Ф.
Заместитель главного редактора: д.э.н., профессор Халилов Х.А.

Редакционная коллегия

Д.э.н., профессор Аббасов В.Х.	Акад. Мукайлов М.Дж. (Россия)
Д.э.н., профессор Аташов Б.Х.	Др., Нджавро Марио (Хорватия)
Д.ф.э.н., Бабаева В.М.	Др., Пести Чаба (Венгрия)
Д.э.н., профессор Балаев Р.А.	Д.ф.э.н., Рустамов В.А.
Д.э.н., Велиев А.Х.	Др., Симен ван Беркум (Нидерланды)
Д.э.н., профессор Гасымлы В.А.	Д.ф.э.н., доцент Хатамов А.Н.
Д.э.н., Гусейн Р.З.	Др. Пр. Эрол Х. Чакмак (Турция)
Д.э.н., Ибрагимов М.А.	Пр. Чанг-Гиль Ким (Республика Корея)
Д.ф.э.н., Лятифова Э.Н.	Д.ф.э.н., Шалбузов Н.А.

Ответственный редактор: Исмаилов В.Дж.

Журнал зарегистрирован в Министерстве Юстиции Азербайджанской Республики 18.04.2011 года под номером 3397 и решением Президиума Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики от 11.12.2020 года вновь включен в «Список научных изданий, рекомендованных к публикации основных результатов диссертаций в Азербайджанской Республике» по экономическим наукам.

Научно-практический журнал «Экономика сельского хозяйства» является правопреемником журнала «Научные труды» (ISSN: 2078-6042) Научно-исследовательского института экономики сельского хозяйства, изданного в 2011-2018 годах.

Журнал «Экономика сельского хозяйства» издаётся не реже одного раза в квартал.

В журнале статьи публикуются на 3 языках (азербайджанском, русском и английском)

Контакты:

AZ 1010, Баку. Сабаильский район, улица Низами, 92.
Телефон: (+994 12) 599-86-81; (+994 12) 599-08-88, э-почта: journalagroeeconomics@gmail.com

Сайт: agroeeconomics.az

Журнал индексируется в базах данных **Google Scholar, DRJI, ESJI, Research Bible**

При использовании материалов, опубликованных в журнале, важно ссылаться на журнал.
Автор несет ответственность за факты и цифры в опубликованных материалах.

Дизайн и верстка: В. Джаббароглу

ISSN: 2788-8746
E-ISSN: 2788-8754

M Ü N D Ə R İ C A T

Kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi və institusional inkişaf

R. Hüseyin

Azərbaycanda qabığı təmizlənmiş meşə fıncığının ixracının təşviqi tədbirlərinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi 9

T.N. Əhmədli, Q.Ə. İbrahimova, Ş.İ. Rəcəbov

Lənkəran rayonunda limon istehsalında riskə meyillik amillərinin təhlili 22

Kənd təsərrüfatında dayanıqlı inkişaf problemləri

H.A. Xəlilov

Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlardan dayanıqlı istifadə mexanizmləri 29

Kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi səmərəliliyi və rəqabətqabiliyyətlilik məsələləri

F.M. İbrahimov

İnnovasiyalı inkişafın investisiya təminatı: aqrar-sənaye sahələrinin xüsusiyyətləri 42

N.Ə. Qasımova

Subtropik bitkiçilik məhsulları istehsalının innovativ texnologiyalar əsasında genişləndirilməsi istiqamətləri 51

C.Ş. Bəbirova

Qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulmasının iqtisadi təsirlərinin qiymətləndirilməsi 58

Kənd təsərrüfatı əsaslı klasterlərin formalaşması və inkişafı

G.Ş. Bəşirova

Günəbaxan sektorunun dəyər zənciri üzrə inkişaf istiqamətləri 68

G.B. Səlimova, A.İ. Səlimova

Müasir şəraitdə baramaçılığın inkişaf meyilləri 81

C O N T E N T

State regulation of Agriculture and institutional development

R. Huseyn

Evaluation of the results of measures implemented to export of peeled
Hazelnut in Azerbaijan 9

T.N. Ahmadli, G.A. Ibrahimova, Sh.İ. Rajabov

Analysis of risk propensity factors in the production of lemons in Lankaran region 22

Sustainable development problems in agriculture

H.A. Khalilov

Mechanisms for sustainable use of agricultural land 29

Issues of economic efficiency and competitiveness of agricultural production

F.M. Ibrahimov

Investment support for innovative development: features of agro-industrial sectors 42

N.A. Gasimova

Directions for expanding the production of subtropical crop production based
on innovative technologies 51

J.Sh. Babirova

Assessment of economic effects of food safety requirements violation 58

Formation and development of agricultural-based clusters

G.Sh. Bashirova

Directions for the development of the sunflower sector along the value chain 68

G.B. Selimova, A.I. Selimova

Trends in the development of cocoon breeding in modern conditions 81

СОДЕРЖАНИЕ

Государственное регулирование сельского хозяйства и институциональное развитие

Р. Гусейн

Оценка результатов мероприятий по содействию экспорту очищенного фундука из Азербайджана 9

Т.Н. Ахмедли, Г.А. Ибрагимова, Ш.И. Раджабов

Анализ факторов склонности к риску при производстве лимонов в Ленкоранском районе 22

Проблемы устойчивого развития в сельском хозяйстве

Г.А. Халилов

Механизмы устойчивого использования сельскохозяйственных земель 29

Вопросы экономической эффективности и конкурентоспособности сельскохозяйственного производства

Ф.М. Ибрагимов

Инвестиционное обеспечение инновационного развития: особенности агропромышленных отраслей 42

Н.А. Гасимова

Направления расширения производства продукции субтропической растениеводства на основе инновационных технологий 51

Дж.Ш. Бабилова

Оценка экономических последствий нарушения требований безопасности пищевых продуктов 58

Формирование и развитие сельскохозяйственных кластеров

Г.Ш. Баширова

Направления развития сектора подсолнечника по цепочки добавленной стоимости 68

Г.Б. Салимова, А.И. Салимова

Тенденции развития коконоводства в современных условиях 81

UOT: 338.433, 339.5

AZƏRBAYCANDA QABIĞI TƏMİZLƏNMİŞ MEŞƏ FİNDIĞININ İXRACININ TƏŞVİQİ TƏDBİRLƏRİNİN NƏTİCƏLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Ramil Hüseyn, i.e.d.

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi

e-mail: ramilzhuseyn@gmail.com

Xülasə

Azərbaycanda 2018-ci ildən etibarən qabığı təmizlənmiş meşə findığına ixrac təşviqi verilməyə başlanılmış və üç il ərzində dövlət büdcəsindən bu məqsədlə 11,1 milyon manat vəsait ödənilmişdir. Bu məqalədə ölkəmizdə qabığı təmizlənmiş meşə findığına ödənilən ixrac təşviqinin effektivlik, uyğunluq, səmərəlilik, dayanıqlılıq və təsir meyarları əsasında qiymətləndirilməsi aparılmış, bu təşviqin findıq istehsalına və ixracına təsiri təhlil edilmişdir. Bu nəticəyə gəlinmişdir ki, qabığı təmizlənmiş meşə findığı Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətli məhsuludur və ona ixrac təşviqi verilmədiyə halda da 2018-2020-ci illərdə qeyri-neft sektoru üzrə ən çox ixrac olunan məhsullardan olardı.

Eyni zamanda qeyri-neft məhsullarının ixracının artırılmasında findığın rolu qiymətləndirilmiş və onun ixracının genişləndirilməsi ilə bağlı müvafiq təkliflər verilmişdir.

***Açar sözlər:** qeyri-neft ixracı, ixrac təşviqi, kənd təsərrüfatı, findıq, qiymətləndirmə.*

Giriş

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı ixracında findıq əhəmiyyətli paya sahibdir və 2012-ci ildə 10,3 min ton qabığı təmizlənmiş meşə findığı (HS üzrə məhsulun kodu - 080222) ixrac edilirdisə, 2021-ci ildə bu rəqəm 18 min ton olmuşdur. 2018-2020-ci illərdə qabığı təmizlənmiş meşə findığının (bundan sonra findıq) ixracda xüsusi çəkisinin artırılması üçün ixracatçılara ixrac təşviqi ödənilmişdir. Qeyd edək ki, 2020-ci ildə Azərbaycandan 113,6 milyon, 2021-ci ildə isə 108,8 milyon ABŞ dolları dəyərində findıq ixrac edilmişdir [4; 21; 22]. Findıq ixracı 2020-ci ilə nisbətən 2021-ci ildə dəyər baxımından 4,3 faiz azalmış, həcm baxımından isə 2,3 faiz artmışdır. 2020-ci ildə findıq ixracı qeyri-neft ixracının 6,1 faizini, 2021-ci ildə isə 4 faizini təşkil etmişdir. Findıq ixracının dəyər baxımından azalmasının əsas səbəblərindən biri 2021-ci ildə dünya bazarında bu məhsulun qiymətində baş verən ucuzlaşma olmuşdur. 2018-2020-ci illərdə findığa ödənilən ixrac təşviqinin bu məhsulun ixracına təsiri ilə bağlı qiymətləndirmə aparılmadığı üçün bu məqalədə OECD DAC (The

Organisation for Economic Co-operation and Development, Development Assistance Committee - İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının İnkişafa Yardım Komitəsi) meyarlarından [14] da istifadə olunaraq müvafiq qiymətləndirmə həyata keçirilmişdir¹.

Məqalədə ixrac təşviqi ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərin nəticələrinin sistemli və obyektiv ölçülməsinə çalışılmış, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olunması səviyyəsi müəyyən edilmiş, ixrac təşviqinin effektivlik, uyğunluq, səmərəlilik, təsir və dayanıqlılıq meyarları əsasında qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Həmçinin fındıq ixracının artırılması üçün növbəti mərhələdə təşviqin davam etdirilib-etdirilməməsi məsələsi araşdırılmış, fındıq emalının dərinləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər formalaşdırılmışdır.

Azərbaycanda qeyri-neft ixrac təşviqinin tətbiqi

Azərbaycanda qeyri-neft-qaz məhsulları ixracının təşviqi məsələsi uzun müddət müzakirə mövzusu olsa da, ölkənin Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzvlük perspektivləri nəzərə alınaraq reallaşdırılmırdı. Hətta 2004-cü ildə qəbul olunan dövlət proqramında [3] fermerlər tərəfindən yetişdirilən məhsulların xarici bazarlarda satışına dövlət tərəfindən hərtərəfli dəstəyin göstərilməsi üçün İxrac Yardım Fondunun yaradılması nəzərdə tutulsa da, sonrakı mərhələdə ÜTT-yə üzvlük məsələləri nəzərə alınaraq bu sahədə planlar dəyişmiş [12]. Azərbaycanda 2015-ci ilə kimi ixrac təşviq vermək məsələsi aktual olmamışdır. 2015-ci ildə ölkədə ÜDM-in artım tempinin zəifləməsi və 2016-cı ildə azalmanın olacağı ilə bağlı proqnozlar qeyri-neft sektorunun inkişafının dəstəklənməsi yönündəki tədbirləri aktuallaşdırmış və qeyri-neft ixracının təşviqi məsələsini yenidən gündəmə gətirmişdir. Azərbaycan Prezidentinin 2016-cı il 18 yanvar tarixli Sərəncamında [18] kənd təsərrüfatı və emalı məhsullarına ixracla bağlı geriödəmə dəstəklərinin verilməsi mexanizminin yaradılması Nazirlər Kabinetinə tapşırılmışdır. Prezidentin 2016-cı il 1 mart tarixli Fərmanı [7] isə 2016-cı il martın 1-dən 2020-ci il dekabrın 31-dək ixrac təşviqinin verilməsinin reallaşdırılması üçün əsas olmuşdur. Belə ki, sözügedən Fərmana əsasən, 2020-ci il dekabrın 31-dək Azərbaycan mənşəli qeyri-neft məhsullarına dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ixrac təşviqi ödənilmişdir.

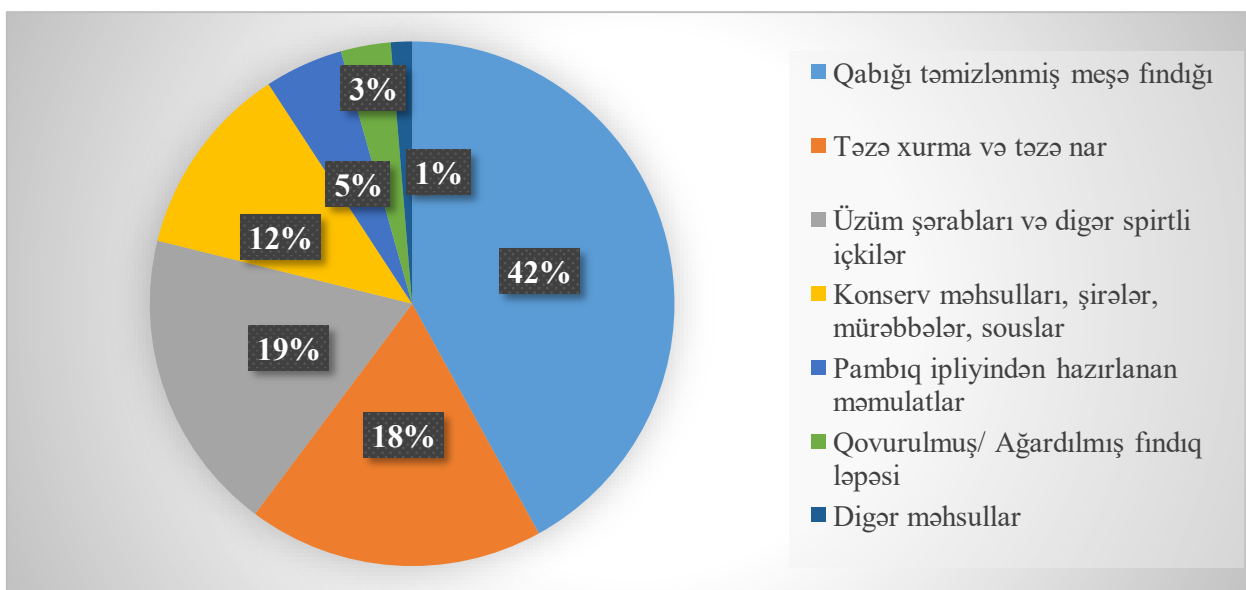
İxrac təşviqinin ödənilməsi Nazirlər Kabinetinin 2016-cı il 6 oktyabr tarixli Qərarı [9] ilə təsdiqlənən qaydalar üzrə həyata keçirilmişdir. Qaydalara əsasən, ixrac təşviqinin baza məbləği ixrac əməliyyatlarına görə faktiki ixrac olunmuş malın ixrac gömrük bəyannaməsində nəzərdə tutulan gömrük dəyərinin 3 faizini təşkil edir. Lakin ixrac təşviqi ödənilən qeyri-neft məhsullarına 1, 1,5 və 2 əmsallar tətbiq edilmiş və ixrac gömrük bəyannaməsində nəzərdə tutulan gömrük dəyərinin 3, 4,5 və 6 faizi qədər ixrac təşviqi ödənilmişdir. Qeyd edək ki, 2016 və 2017-ci illərdə ixrac təşviqi ödənilən məhsullar içərisində qabığı təmizlənmiş meşə fındığı olmamışdır. Bu müddətdə ancaq qovrulmuş fındıq ləpəsinə ixrac təşviqi verilmişdir [6]. Nazirlər Kabinetinin 2018-ci il 25 iyun tarixli Qərarı ilə

¹ Qeyd edək ki, Azərbaycandan qabıqlı meşə fındığının (HS kodu - 080221) da ixracı həyata keçirilir. Qabıqlı meşə fındığı ixracının dəyəri 2012-ci ildə 152 min ABŞ dolları (72 ton) təşkil etmişdir. 2021-ci ildə isə qabıqlı meşə fındığının ixracı 2012-ci illə müqayisədə dəyər ifadəsində 20 dəfə artaraq 3 milyon ABŞ dolları (1121 ton) olmuşdur. Amma bu artıma baxmayaraq qabıqlı meşə fındığının ixracı kənd təsərrüfatı ixracında cüzi paya sahibdir və ixrac təşviqi ona şamil olunmamışdır. Eyni zamanda Azərbaycandan başqa üsulla hazırlanmış və ya konservləşdirilmiş digər qoz və fındıqlar (HS kodu - 200819) da ixrac olunur. Qovrulmuş və ya ağardılmış fındıq ləpəsi kimi tanıdığımız bu məhsula isə ixrac təşviqi verilmişdir. Lakin sözügedən məhsul da kənd təsərrüfatı ixracında az paya sahibdir. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq bu məqalədə ancaq qabığı təmizlənmiş meşə fındığına (HS kodu - 080222) fokuslanılmış və ona verilən ixrac təşviqinin qiymətləndirilməsi aparılmışdır.

[19] ixrac təşviqi verilən malların siyahısı genişləndirilmiş, qabığı təmizlənmiş meşə fındığı bu siyahıya əlavə edilmiş və ona 1 əmsalı üzrə (yəni ixrac gömrük bəyannaməsində nəzərdə tutulan gömrük dəyərinin 3 faizi qədər) ixrac təşviqi ödənilməyə başlanılmışdır.

İxrac təşviqi ödənilən qeyri-neft məhsullarının strukturuna nəzər saldıqda isə aydın olur ki, fındıq, təzə xurma, təzə nar, üzüm şərabları və digər spirtli içkilər təşviq alan əsas məhsullar olmuşdur.

Şəkil. 2016-2020-ci illərdə qeyri-neft məhsulları üzrə ödənilən ixrac təşviqi vəsaitinin strukturu, faizlə

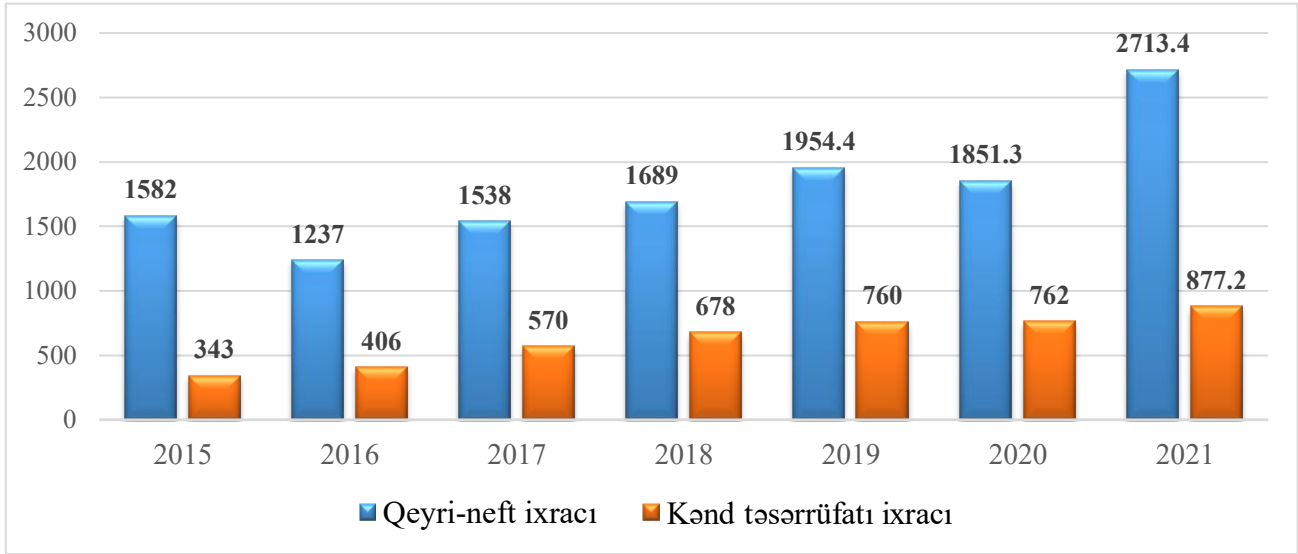
Mənbə: [25]

Məlumat üçün bildirək ki, qabığı təmizlənmiş meşə fındığı üçün 2018-2020-ci illərdə 11,1 milyon manat təşviq ödənilmişdir [25]. Həmçinin bundan əlavə, qovrulmuş (ağardılmış) fındıq ləpəsi üçün də 814,3 min manat ixrac təşviqi ödənilmişdir. Bir nüansı qeyd edək ki, Nazirlər Kabinetinin 25 iyun 2018-ci il tarixli Qərarı ilə qabığı təmizlənmiş meşə fındığı ixrac təşviqi alacaq malların siyahısına daxil edilmiş və bu qərardan sonrakı 2 il 6 ay müddətində ən çox təşviq məhz bu məhsula verilmişdir.

Fındıq ixracının mövcud vəziyyəti

2020-ci ildə Azərbaycandan 1851,3 milyon, 2021-ci ildə isə 2713,4 milyon ABŞ dolları dəyərində qeyri-neft məhsulları ixrac edilmişdir [21] (*Qeyri-neft sektoru üzrə ixracın dəyəri hesablanarkən 2709-2715 mal mövqeləri nəzərə alınmamışdır*). 2021-ci ildə qeyri-neft-qaz məhsullarının ixracı əvvəlki illə müqayisədə faktiki qiymətlərlə 47,2 faiz, real ifadədə 38,4 faiz artmışdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı isə 2020-ci illə nisbətən 2021-ci ildə dəyər baxımından 15,1 faiz artmışdır. 2021-ci ildə qeyri-neft-qaz məhsullarının ixracının 32,3 faizi kənd təsərrüfatı məhsullarının payına düşmüşdür. Qabığı təmizlənmiş meşə fındığının ixracı 2020-ci ildə qeyri-neft ixracının 6,1 faizini, 2021-ci ildə isə 4 faizini təşkil etmişdir.

Qrafik 1. Azərbaycanın qeyri-neft məhsullarının ixracı, milyon ABŞ dolları ilə

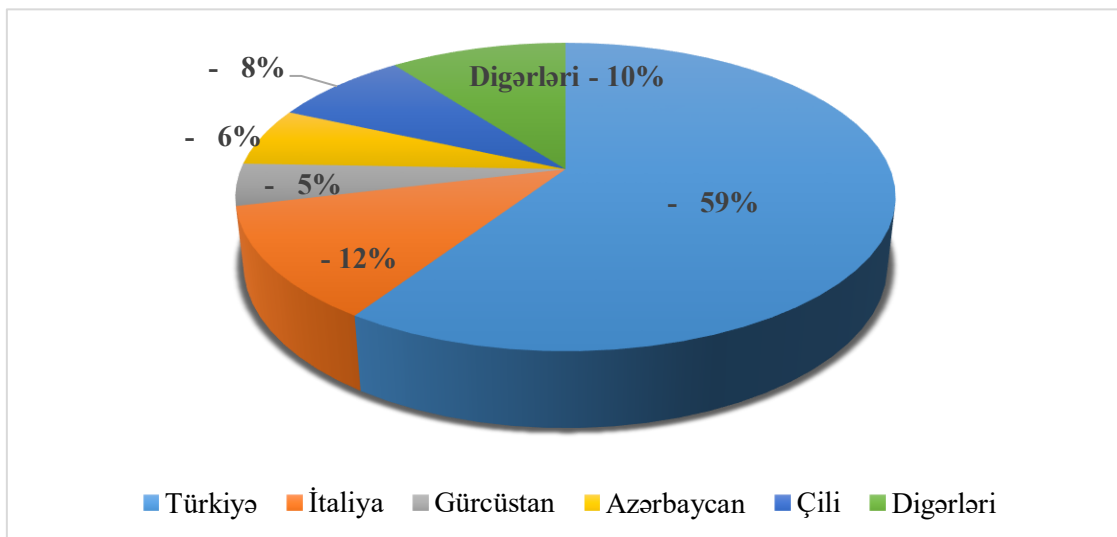

Mənbə: [4; 11; 21; 22]

Fındığın ixracının dəyər baxımından 2021-ci ildə azalması dünya bazarında bu məhsulun qiymətində baş verən ucuzlaşma ilə bağlı olmuşdur. Ümumilikdə isə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı ixracında meşə fındığı əhəmiyyətli paya sahibdir. 2021-ci ildə 108,8 milyon ABŞ dolları dəyərində qabığı təmizlənmiş meşə fındığı ixrac edilmişdir ki, bu da kənd təsərrüfatı ixracının 12 faizini təşkil etmişdir.

Qlobal miqyasda qabığı təmizlənmiş meşə fındığı ixracına nəzər saldıqda aydın olur ki, burada həlledici paya Türkiyə Respublikası sahibdir. 2020-ci ildə dünya üzrə fındıq ixracının strukturunu təhlil etsək, görərik ki, Türkiyə 59 faizlik payla birinci, İtaliya 12 faizlik payla ikinci, Çili 8 faizlik payla üçüncü, Azərbaycan isə 6 faizlik payla dördüncü yerdədir [23].

Qrafik 2. 2020-ci ildə dünya üzrə fındıq ləpəsi (HS üzrə məhsulun kodu - 080222) ixracının strukturunu, faizlə

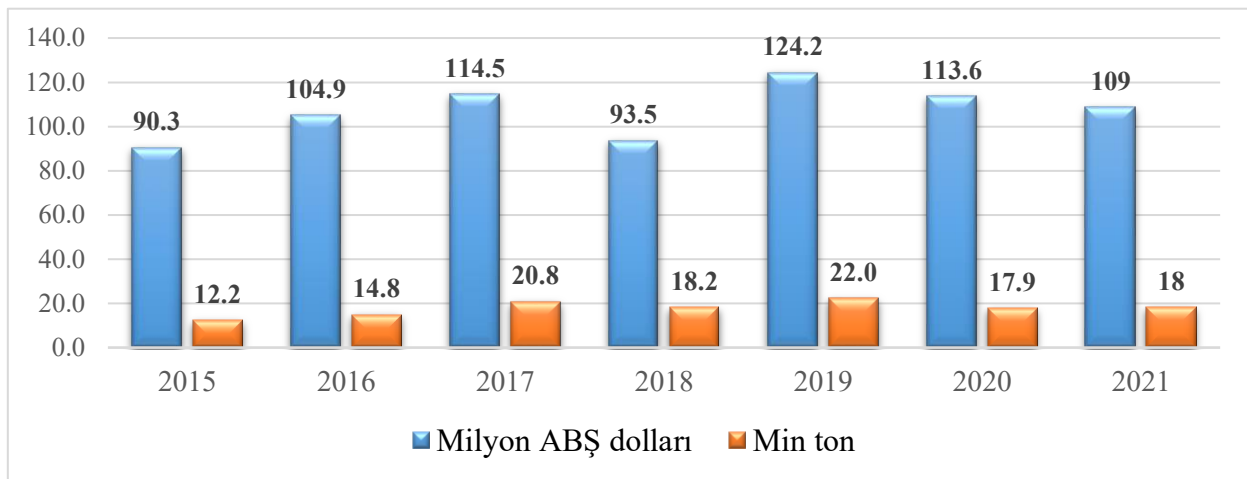

Mənbə: [23]

Qrafik 2-dən qlobal miqyasda fındıq bazarının əsas oyunçuları görünür və aydın olur ki, Azərbaycan ilk beşlikdə təmsil olunur. Bu isə həm də onu göstərir ki, hətta ixrac təşviq verilməsə də, ölkəmizdən bu məhsulun ixracı davam edəcəkdir.

Təhlilimiz göstərir ki, qabığı təmizlənmiş meşə fındığı son 5 ildə (2017-2021-ci illər) Azərbaycanda qeyri-neft sektoru üzrə ən çox ixrac olunan 5 məhsuldan biri olmuşdur. Belə ki, 2017-ci ildə 114,5 milyon, 2018-ci ildə 93,5 milyon, 2019-cu ildə 124,2 milyon, 2020-ci ildə 113,6 milyon, 2021-ci ildə isə 109 milyon ABŞ dolları dəyərində qabığı təmizlənmiş meşə fındığı ixrac olunmuşdur.

Qrafik 3. 2017-2021-ci illərdə Azərbaycandan qabığı təmizlənmiş meşə fındığı ixracı

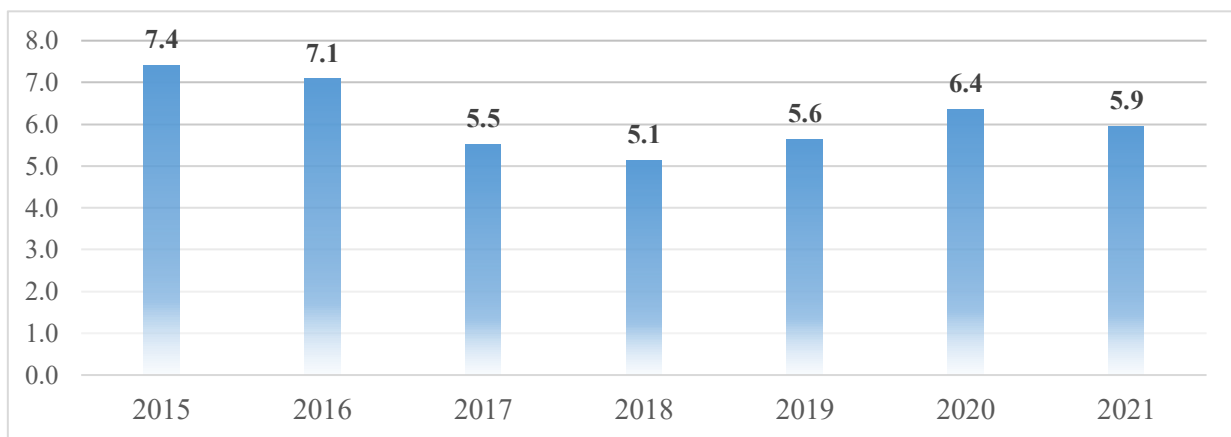

Mənbə: [4; 21; 22; 23]

Azərbaycanın 2020-ci ildə fındıq ixracının dəyər baxımından 44,4 faizi Rusiyanın, 25,4 faizi İtaliyanın, 13,4 faizi Almaniyanın, 8,1 faizi Çex Respublikasının payına düşüb [23].

Ölkədən ixrac olunan fındığın qiymətini təhlil etdikdə isə məlum olur ki, 2015-ci ildən etibarən qiymətdə azalma baş vermişdir [10]. 2015-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə ixrac edilən 1 kq fındığın orta qiyməti 25,4 faiz və ya 1,5 ABŞ dolları azalmışdır.

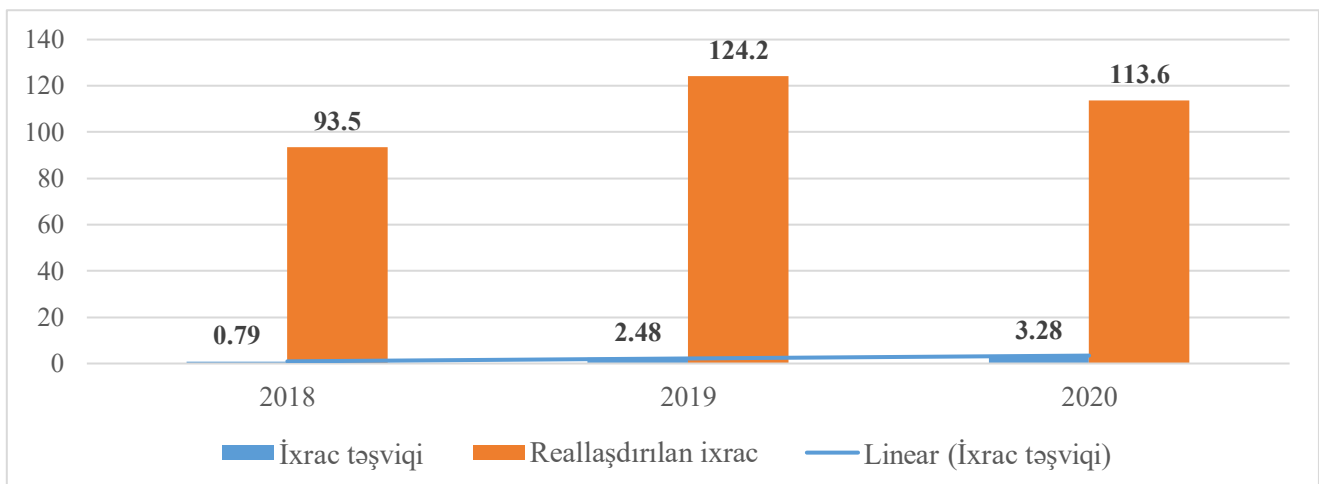
Qrafik 4. Azərbaycandan ixrac olunan qabığı təmizlənmiş meşə fındığının 1 kq-nın qiymətinin dəyişməsi, ABŞ dolları ilə

Mənbə: [4; 21]

Qrafik 4-dən göründüyü kimi, son 7 ildə (2015-2021-ci illər) fındığın ən ucuz ixrac edildiyi il 2018-ci il olmuşdur. Belə ki, 2017-ci illə müqayisədə 2018-ci ildə qabığı təmizlənmiş meşə fındığının ixracı dəyər baxımından 18 faiz, həcm baxımından 12,5 faiz azalmışdır. Məhz 2018-ci ildə - 2017-ci illə müqayisədə fındıq istehsalının 14,5 faiz artdığı bir vaxtda ixracın azalması dünya bazarındakı fındıq qiymətlərinin ucuz olması ilə bağlı idi. Ona görə sahibkarların bir hissəsi 2018-ci ildə əldə etdikləri məhsulları saxlayaraq 2019-cu ildə ixrac etməyi üstün tutmuşdurlar. 2019-cu ilin birinci yarısında Azərbaycandan 67,9 milyon ABŞ dolları dəyərində 12,2 min ton qabığı təmizlənmiş meşə fındığının ixrac edilməsi də bunu göstərir. Yəni 2018-ci ilin məhsulunun bir hissəsi nisbətən baha qiymətə 2019-cu ildə reallaşdırılmışdır. Bu faktın doğruluğunu 2018-ci ilin birinci yarısında Azərbaycandan 36,1 milyon ABŞ dolları dəyərində 6,7 min ton fındığın ixrac edilməsi də təsdiqləyir. Yəni 2018-ci ildə ixrac üçün nəzərdə tutulan təxminən 30 milyon dollarlıq fındıq ləpəsi 2019-cu ildə ixraca yönəldilmişdir. Bunu daha əhatəli qeyd etməkdə məqsədimiz Nazirlər Kabinetinin 2018-ci ildə qabığı təmizlənmiş meşə fındığına ixrac təşviqi verilməsi ilə bağlı qərar qəbul edərkən mövcud olan şərait barədə dolğun təəssürat yaratmaqdan ibarətdir. Buradan anlaşılır ki, 2018-ci ildə qabığı təmizlənmiş meşə fındığı ixracatçılara təşviq verməkdə bir məqsəd də daha çox qlobal miqyasda qiymətin ucuzlaşmasından yaranan zərəri minimallaşdırmaq olmuşdur. Digər tərəfdən yuxarıda qeyd edilənlər 2018-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə fındığın ixracının dəyər baxımından 32,8 faiz, həcm baxımından 20,9 faiz artmasının səbəbini izah edir. 2019-cu ildə ölkədə fındıq istehsalının cəmi 3,3 faiz artmasına baxmayaraq ixracın bu şəkildə artması da məhz 2018-ci ildən anbarlarda saxlanılan məhsulun hesabına olmuşdur. Başqa sözlə, bu artımın ixrac təşviqi ilə birbaşa əlaqəsi yoxdur. Həmçinin 2020-ci ildə 2019-cu illə müqayisədə qabığı təmizlənmiş meşə fındığının ixracının dəyər baxımından 8,5 faiz, həcm baxımından 18,6 faiz azalmasının da səbəbini buradan çıxış edərək müəyyənləşdirmək mümkündür.

Qrafik 5. 2018-2020-ci illərdə Azərbaycandan ixrac olunan qabığı təmizlənmiş meşə fındığının ixrac dəyəri və ona verilən ixrac təşviqi, milyon ABŞ dolları ilə

Mənbə: [4; 21; 25]

Qrafik 5-dən göründüyü kimi, qabığı təmizlənmiş meşə fındığının ixrac dəyərinin 2018-ci ildə 0,8 faizi, 2019-cu ildə 2 faizi və 2020-ci ildə 2,9 faizi miqdarında ixrac təşviqi ödənilmişdir. Nəzərə alaq ki, qabığı təmizlənmiş meşə fındığı ixracatçılara gömrük bəyannaməsində nəzərdə tutulan

gömrük dəyərinin 3 faizi qədər ixrac təşviqi ödənilə bilər. Amma verilən ixrac təşviqi ilə ümumi qabığı təmizlənmiş meşə fındığının ixrac dəyərini müqayisə edəndə ödənişlərin 3 faizdən az olduğunu görürük. Xüsusən də 2018-ci ildə fərq daha böyükdür. Düzdür, 2018-ci ildəki fərqi qabığı təmizlənmiş meşə fındığının ixrac təşviqinin ilin ikinci yarısından verilməyə başlaması ilə əlaqələndirmək olar. Ancaq burada da diqqətə alınmalıdır ki, 2018-ci ilin ikinci yarısında 57,4 milyon dollarlıq fındıq ixrac olunmuşdur və verilən təşviqi bunun 1,4 faizini təşkil edir. Bu isə belə bir qənaət yaradır ki, 2018-ci ildə fındıq ixracatçılarının yarısı təşviq üçün müraciət etməmişdir. 2019-cu ildə isə ixracatçılar təşviqi almağa daha çox maraqlı olmuşlar və 2020-ci ildə demək olar ki, ixracatçıların mütləq əksəriyyəti təşviq almışdılar.

Qabığı təmizlənmiş meşə fındığına verilən ixrac təşviqinin qiymətləndirilməsi

Fındığa verilən ixrac təşviqini qiymətləndirməkdə məqsədimiz tamamlanmış bu tədbirin nəticələrini sistemativ və obyektiv qaydada öyrənməkdir. Bildiyimiz kimi, qiymətləndirmə həm də öyrənilən təcrübənin qərar qəbul etmə prosesinə daxil edilməsinə imkan verən etibarlı və faydalı məlumatları təmin etmək məqsədi daşıyır [15]. Bizim məqsədimiz isə həm də fındığa verilən ixrac təşviqi ilə bağlı təcrübədən çıxış edərək gələcəkdə bu tip tədbirlərin icrasına töhfə verməkdir.

OECD/DAC qiymətləndirmədə ilk olaraq effektivlik, uyğunluq, səmərəlilik, təsir və dayanıqlılıq meyarlarını əsas götürürdü [14]. Daha sonra isə bu meyarların sayı altıya çatdırıldı və onlardan istifadə üçün iki prinsip müəyyən edildi. Bu meyarlardan istifadə etməklə strategiyaların, proqramların, layihə və ya tədbirlərin icrasının qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Fındığa verilən ixrac təşviqi ilə bağlı həyata keçirilən təşviq tədbirlərini də bu meyarlara uyğun olaraq qiymətləndirmək mümkündür. Biz araşdırmada OECD/DAC-ın 5 qiymətləndirmə meyarından istifadə etmişik² və onların izahı aşağıdakı kimidir:

Effektivlik: İxrac təşviqinin verilməsi zamanı nəzərdə tutulmuş hədəf və məqsədlərə nə dərəcədə nail olunduğunu, hansı dəyişikliklərə/təsirlərə (*müsbət və ya mənfə, planlaşdırılmış və ya gözlənilməyən*) səbəb olduğunu qiymətləndirir. Bu zaman məntiq xəritəsi, proseslər və təsiredici amillər təhlil edilir. Burada nəzərdə tutulmuş tədbirlər və ilkin nəticələr məqsədləri (aralıq nəticələri) reallaşdırmışdırsa, təşviq proqramı effektiv hesab edilir.

Uyğunluq: İxrac təşviqinin verilməsinin məqsədlərinin (aralıq nəticələrinin) müvafiq hədəf qrupların prioritetlərinə uyğunluq dərəcəsini, hədəf qrupu üzrə həyata keçirilən tədbirlərin və əldə edilmiş ilkin nəticələrin faydalılığını qiymətləndirir.

Səmərəlilik: Tədbirlərin icrasını, ilkin nəticələrin əldə olunmasını, məqsədlərə/aralıq nəticələrə nail olunması üçün insan və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə səviyyəsini qiymətləndirir. Eyni zamanda icra prosesinin inzibati təşkilini, əldə olunmuş nəticələrin sərf edilmiş xərcləri doğrulduğunu təhlil edir.

Dayanıqlılıq: İxrac təşviqinin verilməsi ilə bağlı tədbirlərin icrası nəticəsində əldə edilən fayda və nəticələrin gələcəkdə davam etməsi ehtimalını təhlil edir.

² Qeyd edilən 5 meyar bizim qiymətləndirmə üçün kifayət etdiyindən son illər həyata keçirilən tədbirin ardıcılığı və uyğunluğu baxımında istifadə olunan 6-cı meyarın - ardıcılığın (Coherence) bu araşdırmada tətbiqinə zərurət görmədik. Eyni zamanda bu meyarların hər biri üzrə müvafiq qiymətləndirmə sualları hazırlanmış və cavablandırılmışdır. Məqalənin həcmi və oxunaqlığı nəzərə alınaraq aşağıdakı Cədvəldə qısaca olaraq ancaq sualların cavabları təqdim olunur.

Təsir: İxrac təşviqinin verilməsi və bu sahədəki dövlət dəstəyi fındıq ixracında hansı fərqi yaradır sualına cavab axtarılarkən bu meyar çərçivəsində həyata keçirilən tədbirin sosial, ekoloji və iqtisadi təsirlərinin müəyyən olunmasına çalışılmışdır.

Bu meyarlara uyğun olaraq qiymətləndirmənin məntiq xəritəsi hazırlanmış və qiymətləndirmə suallarının cavabları müəyyənləşdirilmişdir. Qiymətləndirmənin nəticələri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl. Fındığa verilən ixrac təşviqinin OECD/DAC metodologiyası ilə qiymətləndirilməsi

Qiymətləndirmə meyarı	Qiymətləndirmənin nəticələri
Effektivlik	Fındığa ixrac təşviqi verilərkən onun ixracının artması hədəflənmişdir. Amma təşviq verilməzdən öncəki il, yəni 2017-ci ildə 114,5 milyon ABŞ dolları dəyərində 20,8 min ton fındıq ixrac olunmuşdur. Təşviq başa çatandan sonrakı il, yəni 2021-ci ildə 109 milyon ABŞ dolları dəyərində 18 min ton fındıq ixracı reallaşdırılmışdır. Dövlət büdcəsindən fındığa verilən 11,1 milyon manat təşviq vəsaiti ixracın artmasında rol oynamamışdır. Yeni tendensiyalar və yeniliklər kifayət qədər nəzərə alınmamışdır. İxrac təşviqi verilmədiyi halda da 2018-2020-ci illərdə Azərbaycandan Qrafik 3-də göstərilən həcmdə və dəyərdə fındıq ixracı reallaşdırıla bilərdi.
Uyğunluq	Fındıq Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətli məhsuludur və Daxili Resurs Xərcləri (DRC) əmsalı vahiddən çox kiçikdir. Bu isə onu göstərir ki, bu məhsula ixrac təşviqi verilmədiyi halda da 2018-2020-ci illərdə qeyri-neft sektoru üzrə ən çox ixrac olunan məhsullardan biri olacaqdı. Fındığa ixrac təşviqi verilməsi ilk baxışda ixracı artırmaq üçün uyğun tədbirdir, planlaşdırılmış qaydada icra edilmişdir.
Səmərəlilik	2018-ci ildən etibarən ixrac təşviqi fındığa da şamil olunmuş və 2020-ci ilin 31 dekabr tarixinə kimi bu məhsulun ixracatçılarında dövlət büdcəsindən 11,1 milyon manat təşviq ödənilmişdir. Lakin resurslardan tam səmərəli istifadə edilməmiş, tədbirlərin icrası 1-ci və 2-ci ildə fındıq ixracatçıları tam əhatə etməmişdir. Belə ki, 2018-ci ildə fındığın ixrac dəyərinin 0,8 faizi, 2019-cu ildə 2 faizi və 2020-ci ildə 2,9 faizi miqdarında ixrac təşviqi ödənilmişdir. Bu isə belə bir qənaət yaradır ki, 2018-ci ildə fındıq ixracatçıların yarısı təşviq üçün müraciət etməmişdir. 2019-cu ildə isə ixracatçıların təşviq almağa marağı artmış, ancaq təşviqin verildiyi sonuncu ildə - yəni 2020-ci ildə ixracatçılar əsasən ondan faydalana bilməmişlər. Ümumilikdə isə bu tədbirin fındıq ixracının dayanıqlı artımına təsiri olmamış və əldə olunmuş nəticələr sərf edilmiş xərcləri doğrultmamışdır. Fındıq ixracına verilən təşviq həm də hədəf qruplarının ehtiyaclarını tam ödəməmişdir.
Dayanıqlılıq	2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə fındıq ixracının dəyəri 9,3 faiz azalaraq 113,6 milyon ABŞ dolları olmuş, 2021-ci ildə də bu azalma davam etmişdir. Ümumiyyətlə 2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə fındıq ixracı dəyər baxımından 5 faiz, həcm baxımından 15,5 faiz azalmışdır. Nəticədə bu tədbirin dayanıqlılığı təmin olunmamışdır. 2020-ci ildən sonra bu tədbirlər genişləndirilməmiş və dayandırılmışdır.
Təsir	Həyata keçirilən tədbir 2018-2020-ci illərdə və ondan sonrakı ildə fındıq ixracının artmasına təsir göstərməmişdir. Sosial, ekoloji və iqtisadi təsirlərinə gəlincə isə sadəcə olaraq 2018-ci ildə qlobal miqyasda fındığın qiymətinin ucuzlaşdığı zaman ixracatçıların zərərinin azalmasına cüzi təsir etmişdir.

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

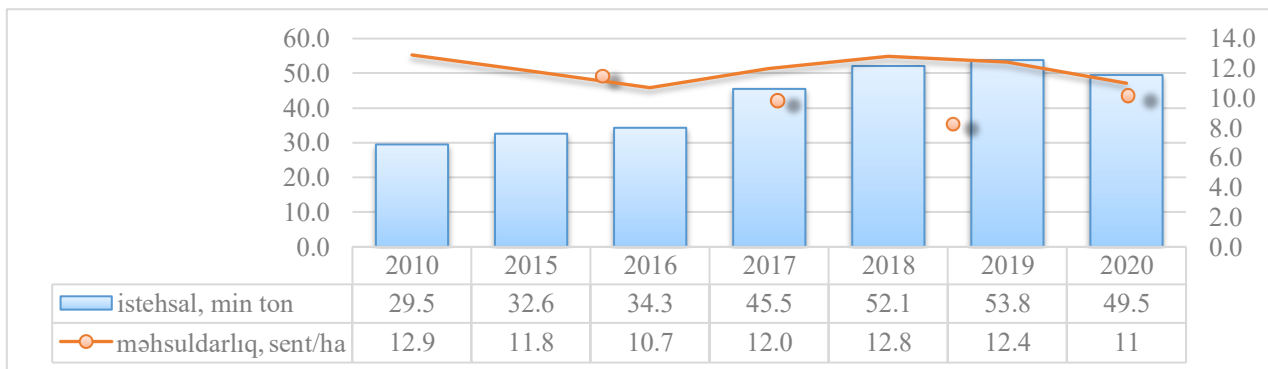
Fındıq ixracına verilən təşviqi qiymətləndirərkən gəlinən nəticə ondan ibarətdir ki, 2 il 6 aylıq müddət çox az olmuş və bu müddətdə verilən təşviq sözügedən məhsulun ixracına ciddi təsir göstərə bilməmişdir. Hətta rəqəmlərə baxılsa, təşviq verilməzdən öncəki il (2017-ci il) bu məhsulun ixrac dəyəri 114,5 milyon ABŞ dolları olduğu halda təşviq verilməyə başladığı 2018-ci ildə ixrac dəyəri 93,5 milyon ABŞ dollarına düşmüşdür. 2019-cu ildə fındığın ixracı kəskin artsa da, ən çox təşviqin verildiyi 2020-ci ildə ixrac azalaraq dəyəri 113,6 milyon ABŞ dolları olmuşdur. Ölkəmizdə fındığa ödənilən ixrac təşviqinin effektivlik, uyğunluq, səmərəlilik, dayanıqlılıq və təsir meyarları əsasında qiymətləndirməsi göstərir ki, bu məqsədlə sərf edilən 11,1 milyon manat vəsait ixracın artmasında rol oynamamışdır. Fındığa verilən ixrac təşviqinin əsas rolu 2018-ci ildə ixracatçıların xarici bazarlarda qiymət ucuzlaşması səbəbindən üzləşdikləri zərəri azaltmaq olmuşdur. Fındığın ixrac təşviqi alan malların siyahısına daxil edilməsi bu məhsulun ixracının və istehsalının artırılması baxımından hədəflərə tam nail olmamışdır. Bu sahədə aparılan bir çox araşdırma da [10; 11; 13; 16; 17] göstərir ki, fındıq Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətli məhsuludur, Daxili Resurs Xərcləri əmsalı vahiddən çox kiçikdir və ona ixrac təşviqi verilmədiyi halda da 2018-2020-ci illərdə qeyri-neft sektoru üzrə ən çox ixrac olunan məhsullardan biri olacaqdı.

Fındığın istehsalının və ixracının artmasında ölkəmizdə həyata keçirilən digər dəstək tədbirləri daha effektiv olacaqdır.

Azərbaycanda fındıqçılığın gələcək inkişafının stimullaşdırılması

Azərbaycan Respublikasında fındıqçılığın inkişafı 2016-cı ildən etibarən dövlət tərəfindən daha intensiv dəstəklənir və fındıq bağlarının sahəsinin genişləndirilməsi istiqamətində müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir. Bu məsələ Strateji Yol Xəritəsində [1] və Dövlət Proqramında [2] əksini tapmışdır. Prezident İlham Əliyev 2017-ci il 4 avqust tarixində Qax rayonunda keçirilən barama, tütün və fındıq istehsalının inkişafı məsələlərinə dair Respublika Müşavirəsində fındıq bağlarının sahəsinin 80 min hektara çatdırılmasını hədəf olaraq müəyyənləşdirmişdir [18]. Aqrar Subsidiya Şurasının qərarına əsasən, intensiv fındıq bağları salındığı ildən ilk 4 il ərzində 1 hektar üçün 730 manat və sonrakı illərdə 250 manat subsidiya verilir [26]. Eyni zamanda 2022-ci ildə etibarən boş olan Meşə Fondu torpaqlarında, dağlıq və dağətəyi ərazilərdə salınacaq intensiv fındıq bağlarının hər hektarına görə 4400 manat birdəfəlik əkin subsidiyasının ödənilməsi nəzərdə tutulur. Bu isə Azərbaycanda intensiv fındıq bağlarının sahəsinin genişlənməsinin və istehsalın artacağına xəbərçisidir.

Qrafik 6. Azərbaycanda fındıq istehsalı və məhsuldarlığı

Mənbə: [5; 24]

Qrafik 6-dan da göründüyü kimi 2010-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə Azərbaycanda findıq istehsalı 68 faiz artmışdır. 2030-cu ilə kimi yeni salınan intensiv findıq bağlarının hesabına həm istehsal, həm də məhsuldarlıq göstəricisinin davamlı olaraq artacağını proqnozlaşdırırıq.

Araşdırmamız isə göstərir ki, xarici investisiyaları da cəlb etməklə ölkəmizdə findıq emalının dərinləşdirilməsi vacibdir. Azərbaycanın bu sahədə İtaliyanın “Ferrero” şirkəti [27] ilə əməkdaşlıq imkanlarını araşdırması, hətta bu tip qlobal miqyasda nüfuzlu şirkətləri ölkəmizə cəlb etmək üçün müəyyən güzəştlər paketinin də hazırlanması zəruridir. Nəzərə alaq ki, “Ferrero International S.A.” dünya üzrə 107 şirkəti və 32 istehsal müəssisəsini özündə birləşdirir və 170-dən çox ölkədə birbaşa və distribütorlar vasitəsilə satış həyata keçirir. Rusiya-Ukrayna münaqişəsi nəticəsində Avropa Birliyi ölkələri ilə Rusiyanın münasibətlərinin kəskinləşdiyi bir vaxta bu ölkədə istehsal müəssisəsi sahibi olan “Ferrero” şirkəti üçün investisiya baxımından Azərbaycan da cəlbedici ola bilər. Hətta belə şirkətlərin ölkəmizdə fəaliyyəti üçün sənaye məhəlləsinin yaradılması imkanları nəzərdən keçirilə bilər. Amma bütün hallarda findıqçılığın inkişafı ilə bağlı görülən tədbirlər onu deməyə əsas verir ki, bu məhsulun ixracını artırmaq potensialı var. Qarşıdakı illərdə Azərbaycanda ixrac təşviqinin yenidən verilməsi imkanları olarsa, bu zaman onu qabığı təmizlənmiş meşə findığına yox, onun emalı nəticəsində alınan məhsullara vermək daha məqsədəuyğun olar.

Nəticə

2016-2020-ci illərdə Nazirlər Kabinetinin təsdiqlədiyi siyahı üzrə qeyri-neft məhsullarına 26,5 milyon manat ixrac təşviqi ödənilmişdir. Bundan findıq ixracatçılarında 2018-ci ildə 1,3 milyon, 2019-cu ildə 4,2 milyon, 2020-ci ildə isə 5,6 milyon manat verilmişdir. Findığa ödənilən ixrac təşviqinin effektivlik, uyğunluq, səmərəlilik və dayanıqlılıq meyarları əsasında qiymətləndirməsindən aydın olur ki, 2018-2020-ci illərdə findığın ixrac dəyəri ilə ona verilən təşviqin dəyəri arasında korrelyasiya asılılığı 0,79 olsa da, təşviq üçün ödənilən 11,1 milyon manat vəsait ixracın artmasında rol oynamamışdır. İxrac təşviqinin əsas rolu 2018-ci ildə ixracatçıların xarici bazarlardakı qiymət ucuzlaşması nəticəsində üzləşdikləri zərəri azaltmaq olmuşdur. Nazirlər Kabinetinin 2018-ci il 25 iyun tarixli Qərarı ilə findığın ixrac təşviqi alacaq malların siyahısına daxil edilməsi büdcə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsi, bu məhsulun ixracının və istehsalının artırılması baxımından hədəflərinə tam nail olmamışdır. Bu səbəbdən findığa verilən ixrac təşviqinin müddətinin 2020-ci ildən sonra uzadılmaması doğru qərardır.

Ümumiyyətlə, 2016-2020-ci illərdə ixracatçılara ödənilən ixrac təşviqinin 42 faizinin qabığı təmizlənmiş meşə findığı ixracına şamil edilməsi ümumən təşviq mexanizminin nəticələrinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Təhlilimiz göstərir ki, ixrac təşviqi verilmədiyi halda da 2018-2020-ci illərdə Azərbaycanda qeyri-neft sektoru üzrə ən çox ixrac olunan 5 məhsuldan biri yenə findıq olacaqdı. Araşdırmamızdan aydın olur ki, ölkədə intensiv findıq bağlarının salınması və ümumilikdə findıq bağlarının 80 min hektara çatdırılması 2030-cu ilə kimi bu məhsulun ixrac potensialını artıracaqdır. Bunun üçün də növbəti mərhələdə findığa dövlət büdcəsi hesabına ixrac təşviqinin verilməsi əvəzinə onun emalının dərinləşdirilməsi yönündə dəstək tədbirlərinin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. Məsələn, həmin vəsait müsabiqə əsasında findıq emalı müəssisəsi (*findıq pastası, findıq yağı və s. istehsalı*) yaradan sahibkarlıq subyektinə dəstək kimi verilsəydi, findıq istehsalının və ixracının artmasına daha çox təsir edərdi, həmçinin effektivlik, uyğunluq, səmərəlilik, dayanıqlılıq və təsir meyarları əsasında qiymətləndirmədə daha yaxşı nəticə əldə olunardı.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir - <http://www.president.az/articles/22110>
2. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”. Bakı: 29 yanvar 2019-cu il.
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər). Bakı: 11 fevral 2004-cü il.
4. “Azərbaycanın xarici ticarəti -2021”. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: 2021, 212 s.
5. “Azərbaycanın kənd təsərrüfatı -2021”. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: 2021, 775 s.
6. Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondunun illik hesabatı -2017. Bakı: 2018, 52 s.
7. Qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı: 1 mart 2016-cı il. <http://e-qanun.az/framework/32254>
8. Qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı: 18 yanvar 2016-cı il. <http://e-qanun.az/framework/31869>
9. “Qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərə ixrac təşviqinin ödənilməsi Qaydası”nın, “İxrac təşviqi şamil olunacaq qeyri-neft məhsullarının xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturası üzrə Siyahısı”nın və “Məhsulların növündən asılı olaraq ixrac təşviqinin baza məbləğinə tətbiq olunacaq Əmsallar”ın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Bakı: 6 oktyabr 2016-cı il. <http://e-qanun.az/framework/33870>
10. Hüseyin R.Z. Aqrar sahədə rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı: qloballaşmanın çağırışları və inkişaf imkanları, Bakı: “Avropa” Nəşriyyatı, 2018, 408 s.
11. Hüseyin R.Z., Hüseyinov R.F. Koronavirus pandemiyasının kənd təsərrüfatı məhsulları ixracına təsirinin qiymətləndirilməsi. “Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı” elmi praktik jurnalı, 2021, №1 (35) Agricultural Economics. səh.16-27. <https://agroecconomics.az/az/article/135/koronavi-rus-pandemi-yasinin-kend-teserrufati-mehs/>
12. Hüseyin R.Z., Xubanov C.X. Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlük prosesində ixracı subsidiyalaşdırmamaq barədə götürdüyü öhdəlik və onun ölkənin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarna təsiri. Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun Elmi əsərləri № 5, Bakı, 2008, səh. 66-70.
13. Rusiya fındıq bazarının marketinq araşdırması. Yekun hesabat. “Qabus” Tədqiqat və Məsləhət Şirkəti. Bakı: 2021.
14. Better Criteria for Better Evaluation Revised Evaluation Criteria Definitions and Principles for Use OECD/DAC Network on Development Evaluation. OECD, 2019. <https://www.oecd.org/dac/evaluation/revised-evaluation-criteria-dec-2019.pdf>
15. Glossary of Key Terms in Evaluation and Results Based Management. OECD PUBLICATIONS, PARIS, FRANCE, 2002. <https://www.oecd.org/dac/evaluation/2754804.pdf>

16. Hamza Khlilov, Namig Shalbuzov, Ramil Huseyn. Key Areas for Agriculture and Rural Development through International Cooperation and Analysis of Product Value Chain. Korea Rural Economic Institute. Research Materials-2 | 2018. 12. |
17. Namig Shalbuzov, Firdovsi Fikretzade and Ramil Huseyn. The International Competitiveness of Azerbaijani fruit and vegetable products. Studies in Agricultural Economics 122 (2020) 51-55, Budapest, Hungary.

İnternet mənbələri:

18. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı - <https://president.az/articles/24874>
19. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin rəsmi saytı - <https://cabmin.gov.az/>
20. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi - <http://economy.gov.az>
21. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi - <https://www.stat.gov.az/source/trade/>
22. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi - <http://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/>
23. International Trade Centre - www.trademap.org
24. Food and Agriculture Organization of the United Nations - <http://www.fao.org/statistics/en/>
25. <http://www.azpromo.az>
26. <https://www.agro.gov.az/az/news/aqrar-subsidiya-surasi-2022-ci-il-uecuen-subsidiya-emsallarini-aciqladi>
27. <https://www.ferrero.com/the-ferrero-group/business/key-figures>

Dr. R. Huseyn

Center for Analysis of Economic Reforms and Communication

Evaluation of the results of measures implemented to export of peeled Hazelnut in Azerbaijan

Abstract

Azerbaijan has started to provide export subsidy for peeled hazelnuts since 2018, and 11.1 million manats have been paid from the state budget for this purpose over three years. This article evaluates the export subsidy paid for hazelnuts in Azerbaijan based on the criteria of relevance, effectiveness, efficiency, impact and sustainability and analyzes the impact of this measures on hazelnut production and export. It was concluded that hazelnuts are a competitive product of Azerbaijan and would be one of the most exported products in the non-oil sector in 2018-2020, even if it is not subsidized to export. At the same time, the role of hazelnuts in increasing the export of non-oil products was evaluated and relevant proposals/suggestions were made to expand its exports.

Keywords: *non-oil exports, export subsidy, agriculture, hazelnuts, evaluation.*

Д.э.н. Р. Гусейн

Центр анализа экономических реформ и коммуникаций

**Оценка результатов мероприятий по содействию экспорту
очищенного фундука из Азербайджана**

Резюме

Азербайджан начал предоставлять экспортную субсидию на очищенный фундук с 2018 года, и за три года из государственного бюджета на эти цели было выплачено 11,1 миллиона манатов. В этой статье оценивается экспортная субсидия, выплачиваемая за фундук в Азербайджане, на основе критериев актуальности, эффективности, результативности, воздействия и устойчивости, а также анализируется влияние этих мер на производство и экспорт фундука. Сделан вывод, что фундук является конкурентоспособным товаром Азербайджана и был бы одним из самых экспортируемых товаров в ненефтяном секторе в 2018-2020 годах, даже если его экспорт не субсидировался. При этом была оценена роль фундука в увеличении экспорта ненефтяной продукции и внесены соответствующие предложения по расширению его экспорта.

Ключевые слова: *нефтяной экспорт, экспортная субсидия, сельское хозяйство, фундук, оценка.*

UOT: 338.43, 332.1:633/635

LƏNKƏRAN RAYONUNDA LİMON İSTEHSALINDA RİSKƏ MEYİLLİK AMİLLƏRİNİN TƏHLİLİ

Turan Nadir oğlu Əhmədli
Qəmər Əfqan qızı İbrahimova
Şamil İlham oğlu Rəcəbov

Milli Aerokosmik Agentliyinin
Xüsusi Konstruktor Texnoloji Bürosu
e-mail: muharrembeyturan@gmail.com

Xülasə

Kənd təsərrüfatı sektoru bütün dünyada əhalinin qidalanması və məşğulluğu, ölkələrin inkişafı baxımından strateji sektorlardan biridir. Mühüm iqtisadi və sosial rolu olan kənd təsərrüfatı istehsalında bir çox risk faktorlarına rast gəlinir. Məqalədə Lənkəran rayonunda limon yetişdirən təsərrüfatçıların davranışlarına təsir edən amillər öyrənilir. Bu məqsədlə tədqiqat bölgəsində 270 limon istehsalçısı arasında sorğu aparılıb. İstehsalçıların 45,7%-nin riski sevnən, 28,5%-nin riskə neytral (laqeyd), 25,8%-nin isə riski sevmədiyi məlum olub. Əldə edilmiş məlumatların təhlilində Ardıcıl Probit Modelindən istifadə edilib. Araşdırmanın nəticələri istehsalçıların doğru zamanda doğru qərarlar vermələrinə kömək edə bilər.

***Açar sözlər:** Lənkəran, limon, istehsalçı, risk, riskə meyillik, risk amillərinin təhlili.*

Giriş

Aqrar sektorun ölkə iqtisadiyyatında yeri kənd təsərrüfatının ümumi iqtisadiyyatda yaratdığı əlavə dəyərlə ölçülür. Sektordakı fəaliyyətlər ölkənin ərzaq tələbatını ödəməklə yanaşı, digər tərəfdən əhalinin əhəmiyyətli hissəsi üçün məşğulluq yaratmaqla iqtisadiyyata töhfə verməkdədir. Kənd təsərrüfatı sektoru keçmişdən bu günə kimi iqtisadiyyatların hərəkətverici qüvvələrindən biri olmuşdur. Kənd təsərrüfatının inkişafı multiplikasiya effekti vasitəsilə digər sahələrdə, o cümlədən sənayedə irəliləyişlərə təkan verə bilər. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatı ixracı valyuta axınını təmin etməklə kapitalın yığılmasına töhfə verə bilər. Məlumdur ki, indi inkişaf etmiş ölkələr keçmişdə aqrar sektorda irəliləyiş əldə edərək sənayeləşməyə başlamışlar. Ona görə də kənd təsərrüfatı və sənaye sektorları bir-biri ilə sıx bağlıdır. Sənayeləşmə proseslərini səmərəli şəkildə davam etdirən inkişaf etmiş ölkələr öz texnoloji avadanlıqlarını kənd təsərrüfatı sahələrinə tətbiq etməklə bu sahədə də uğur qazanırlar [1].

Bu gün kənd təsərrüfatı məhsullarının xərclərinin xeyli artması kənd təsərrüfatında səmərəliliyin təmin edilməsi problemini önə çıxarır. Daha az xərclə daha çox məhsul istehsal etmək və digər müəssisələrlə rəqabət aparmaq çox vacib məsələdir. Bu kimi məsələlərin həllində kənd təsərrüfatında istifadə olunan informasiya resursları çox mühüm rola malikdir. Kənd təsərrüfatı biznesi sahiblərinin gəlirlərinin səviyyəsi bir qayda olaraq sənaye sahələrində qərarlaşan gəlirliliklə müqayisədə xeyli aşağı olur. Başqa sözlə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların qazanclarının sənaye sektoru istehsalçıların qazancından aşağı olması aqrar sektorun fərqləndirici xüsusiyyətidir. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı tsikli sənaye sektorunda istehsal tsikli ilə müqayisədə kifayət qədər uzundur. Bu, istehsalın tələbata uyğun tənzimlənməsinə imkan vermir [2].

Kənd təsərrüfatında səmərəli və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi əhəmiyyətli dərəcədə bu sahədə risklərin idarəedilməsi ilə bağlıdır. Daxili məzmununa görə risklərin idarəedilməsi fəaliyyəti kənd təsərrüfatının başqa aspektlərinin idarəedilməsi fəaliyyətlərindən tam fərqli xarakter daşımır. Bu, ilk növbədə hər hansı idarəetmə qərarının birbaşa və dolayısı ilə risklə bağlılığından irəli gəlir [8].

İqlim faktorlarının mənfi təsirləri, məhsul və giriş (input) resursları qiymətlərindəki dəyişikliklər Lənkəran rayonunda istehsalçıların gəlirlərində dalğalanmalara səbəb olur. Bununla əlaqədar olaraq məqalədə Lənkəran rayonunda limon yetişdirən kənd təsərrüfatı istehsalçıların riskə münasibətinə təsir edən amillər araşdırılmışdır.

Material və metod

Lənkəran rayonunda limon istehsalında riskə meyillik amillərini müəyyən etmək üçün sorğu yolu seçilmişdir. Sorğu vərəqlərinin cavablandırılması üçün təsərrüfatçılarla qarşılıqlı müsahibə yolu ilə və telefon vasitəsilə əlaqə saxlanılmışdır. Sorğunun nəticələri Lənkəran rayonunda 2021-ci ildə limon yetişdirilməsi ilə məşğul olan və proporsional seçmə üsulu ilə seçilən 270 istehsalçı ilə tədqiqatçılar tərəfindən aparılan sorğu vərəqlərindən əldə edilib. Məlumatların tərtibi 2022-ci ilin fevral-aprel aylarını əhatə etmişdir. Sorğuda pilot seçmə qrupları əsasında 3 ay ərzində 270 nəfər limon yetişdiricisi ilə şəxsən üz-bə-üz görüşülmüşdür. Sorğular cavablandırılarkən zəruri hallarda anlaşılmayan suallarla bağlı araşdırmaçılar tərəfindən izahlar verilib, göstərilən iradlar dərhal qeyd edilib və bu şərtlərə uyğun olaraq lazımı tənzimləmə və düzəlişlər aparılıb. Anketlərin qiymətləndirilməsində “SPSS” statistika və “Microsoft Office Excel” proqramından istifadə olunmuşdur. Sorğu parametrləri aşağıdakı düstur əsasında müəyyən edilmişdir:

$$n = \frac{Nxp(1-p)}{(N-1)\delta p^2 + Px(1-p)} [3]$$

burada,

n- nümunənin ölçüsü;

N- istehsalla məşğul olan fermerlərin sayı

δp^2 - nisbətə dispersiyası

r- Ortadan kənarlaşma (5%),

Z- şkala dəyəri (1.645),

p- düstura əsasən, sorğuya cəlb olunacaq seçmə müəssisələrin sayı.

90% inam intervalı ($z=1,645$) və orta göstəricidən 5% kənarlaşma ilə 270 kimi müəyyən edilmişdir.

$$n = \frac{141491 \times 0.5 \times 0.5}{141490 \times 0.00924 + 0.5 \times 0.5} \cong 270$$

Nəticələrin təhlili

Limon yetişdirilməsi ilə məşğul olan təsərrüfatçıların orta yaşı 49,9, ailədə fərdlərin sayı 4,3, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanların sayı isə 2 nəfərdir. İstehsalçıların kənd təsərrüfatında orta təcrübəsi 25 il, limon istehsalında isə 22,1 ildir. Respondentlərin orta torpaq aktivləri 8,6 ha, limonun satış qiyməti orta hesabla 0.22 AZN olaraq hesablanıb. Limon ağacının orta ömrü 35 il, limon ağacının məhsula keçid dövrü isə 5,2 il hesablanmışdır.

Cədvəl 1. Sorğu iştirakçılarının sosial-demoqrafik göstəriciləri

Dəyişənlər	Minimum	Maksimum	Ortalama	Standart xəta
Təsərrüfatçıların yaşı (il)	24	86	55,0	43.84
Fərdlərin sayı (nəfər)	1	8	4.5	4.94
Təsərrüfatda çalışan fərdlərin sayı (nəfər)	1	5	3,0	2.82
Təsərrüfatdakı təcrübə (il)	4	60	25	13.2
Ərazi varlığı (ha)	1	35	8.6	6.7
Limonun satış qiyməti (AZN)	0.1	0.5	0.22	0.17
Limon ağacının orta ömrü (il)	5	110	35,0	13.5
Limon ağacının məhsula keçid dövrü (il)	1	11	5.2	2.3

Mənbə: Sorğu sualları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir.

Sorğuda iştirak edənlərin ailə vəziyyəti barədə məlumatlar **Cədvəl-2** də göstərilmişdir.

Cədvəl 2. Sorğu iştirakçılarının ailə vəziyyəti

İştirakçıların ailə vəziyyəti	Rəqəmlə (faizlə)
Evli	234 (87%)
Subay	36 (13%)
Cəmi	270 (100%)

Mənbə: Sorğu məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir.

Sorğuda iştirak edən 270 nəfərdən 234 nəfərin evli, 36 nəfərin isə subay olduğu müəyyən edilmişdir. Təsərrüfatçıların qarşılaşa biləcəyi risk qarşısında vəziyyətlərinin təhlili **Cədvəl 3**-də göstərilmişdir.

Cədvəl 3. Təsərrüfatçıların qarşılaşa biləcəkləri riskə münasibətləri

Risk vəziyyətləri	Say	Faizlə
Riski sevən	88	32.5
Riski sevməyən	99	36.6
Neytral	83	30.9
Cəmi	270	100

Mənbə: Sorğu məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir.

İştirakçıların 32.5%-i qarşılaşa biləcəyi bütün risk vəziyyətlərinə hazırlıqlı olduğunu, 36.6%-i riski sevməyən, 30.9%-i isə qarşılaşa biləcəyi risk vəziyyətlərinə neytral ola biləcəyini söyləmişdir.

Cədvəl 4. Limon istehsalı və satışına dair göstəricilər

Limon ağaclarının sulama forması		Limonun satış forması		Limon məhsulunun yığılması vaxtının müəyyən edilməsi	
Damcı	73	Topdan	251	Özüm müəyyən edirəm	213
Su şlanqları ilə sulama	185	Parakəndə	13	Başqa təsərrüfatçılardan soruşuram	42
Digər	12	Digər	6	Limonun bazara satışa çıxdığı vaxtdan	15

Mənbə: Sorğu məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir.

İştirakçıların 27%i limon ağaclarının sulamasında damcı sulama üsulundan, 68%-i öz təsərrüfatındakı su şlanqlarından, 5%-i isə digər üsullardan istifadə edir. 92%-i limonu topdan, 5%-i parakəndə şəkildə, 3%-i isə digər üsullarla satır. 78%-i limonun yetişmə vaxtını özü müəyyən edir, 15%-i başqa təsərrüfatçılarla məsləhətləşir, 7%-i isə limon bazara çıxdıqdan sonra məhsulunu dərir.

Limon istehsalçılarının 21,5%-nin kənd təsərrüfatı istehsalı xaricində investisiyaları var, 60,5%-i şans oyunları oynayır, 18%-i şans oyunları oynamır.

Sorğuda iştirak edən istehsalçıların riskə qarşı münasibətinə təsir edən amilləri müəyyən etmək üçün Ardıcıl Probit Modelindən istifadə edilmişdir. Modeldə asılı dəyişən istehsalçıların riskə qarşı vəziyyətidir: Y=0 (riskdən çəkinən), Y=1 (riskə neytral) və Y=2 (riski sevən) şəklində təhlil edilmişdir.

Cədvəl 5. Limon istehsalına təsir edən risk faktorlarının model üzrə göstəriciləri

Dəyişənlər	Y=0	Y=1	Y=2
Yaş (<50=0, 50+=1)	-0.1435**	0.0143	0.1291*
Şans oyunu oynama	-0.2797***	0.0119	0.2678***
Məhsul satışına dair əvvəlcədən müqavilə bağlanması	-0.1221	-0.0003	0.1670
Kənd təsərrüfatı sahəsində təcrübə və bilikləri	0.0951**	0.0069	0.0882**
Limon istehsalı ilə bağlı mütəxəssislərdən məsləhət alma	-0.0667**	0.0071	0.0595**

Mənbə: Model üzrə müəlliflərin hesablamaları.

*** 1%, ** 5%, * 10% səviyyəsində əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

Tədqiqatın nəticələrinə görə, istehsalçıların yaşları ilə riskə meyillik arasında müsbət əlaqə var və bu, statistik cəhətdən əhəmiyyətlidir ($P < 0.10$). Başqa sözlə, 50 və daha yuxarı yaşda olanlar digər qruplara daxil olan istehsalçılarla müqayisədə riskli hallarda daha inamlı davranış nümayiş etdirirlər.

Tədqiqatda iştirak edən istehsalçıların qabaqcıl kənd təsərrüfatı təcrübələri haqqında bilikləri ilə riskə münasibətləri arasında müsbət əlaqə mövcuddur və bu, statistik cəhətdən əhəmiyyətlidir ($P < 0.05$). Eyni zamanda modelə görə, müvafiq istiqamətdə asılılıq dərəcəsini ifadə edən göstəricinin qiyməti riskdən çəkinən qrup üzrə daha böyükdür. Bu, limon istehsalı sahəsində müasir biliklərə yiyələnən fermerləri mümkün risklərə qarşı daha ehtiyatlı davranmağa sövq edir.

Yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin məsləhətlərindən istifadəyə riski sevən istehsalçılar daha yüksək maraq göstərmişlər.

Modelə əsasən, istehsal olunan məhsulun satılması barədə alıcılarla əvvəlcədən müqavilənin bağlanması ilə riskə meyilliyin dəyişməsi arasında əlaqəni ifadə edən göstərici statistik cəhətdən etibarlı olmamışdır.

Nəticə

Tədqiqatlar, o cümlədən bizim apardığımız araşdırma kənd təsərrüfatı, konkret olaraq limon istehsalı sahəsində riskə meyilliklə fermerlərin yaş səviyyəsi, təcrübəsi, məsləhət xidmətlərindən istifadə etmələri arasında real asılılıq olduğunu sübut edir. Bununla əlaqədar olaraq aqrar istehsalda risklərin idarəedilməsi strategiyasının hazırlanması və reallaşdırılması zamanı qeyd edilən amillərin nəzərə alınması məqsədəuyğun hesab edilir.

Həmin strategiyalar çərçivəsində risklərin ötürülməsi və risklərə nəzarət mövzusunda təlimlər keçirilməli, müxtəlif seminarlar təşkil edilməlidir. İstehsalçıların risklə bağlı münasibət və davranışlarını müəyyən etmək üçün araşdırmalar aparılmalıdır. Xüsusilə limon kimi yüksək saxlama riski olan məhsullar üçün saxlama yerləri yaradılmalıdır. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı istehsalında məhsul, qiymət və gəlir kimi qeyri-müəyyənliklərin nəzərə alınması önəmlidir.

Eyni zamanda kənd təsərrüfatı istehsalında riski minimuma endirmək üçün mühüm tədbirlərdən biri kimi kənd təsərrüfatı sığortasından istifadəyə ehtiyac güclənir. Xüsusilə təhsil səviyyəsi yüksəldikcə istehsalçılar məhsullarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bu yola əl atırlar. Kənd təsərrüfatı təbii şəraitdən asılı olduğundan risklər və qeyri-müəyyənliklər qaçılmazdır. Ən son texnologiyadan istifadə olunsa belə, meteoroloji məlumatlar nəzərə alınmalı, bununla bağlı istehsalçılara müxtəlif televiziya proqramları, SMS, radio verilişləri və digər vasitələrlə məlumat verilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Akcaöz, H.V. Kənd Təsərrüfatı İstehsalında Risk, Risk Analizi və Risk Davranışları: Çukurova Bölgəsi Təcrübələri. Dissertasiya (PhD), Çukurova Universiteti Elm və Texnologiya İnstitutu, Adana. S. 42-49, 2001.
2. Ağazadə F. Azərbaycanın Lənkəran bölgəsində kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə iqlim şəraiti arasında əlaqələr. Magistr diplom işi, Ondokuz Mayıs Universiteti, Samsun, s. 52-59, 2021.
3. Şahan L. Azərbaycanın Lənkəran rayonunun coğrafi tədqiqi. Magistr diplom işi. Marmara Universiteti, s. 62-68, 2010.

4. Ələkbərova A. Azərbaycanın Cənub bölgəsinin (Lənkəran bölgəsi) turizm təchizatı imkanları və insanların turizmə baxışı. Dissertasiya (PhD), Dokuz Eylül Universiteti, Izmir, 23-28, 2012.
5. Özer D. İstehsalçıların Risk Davranışlarına Təsir Edən Amillərin Müəyyənləşdirilməsi. Magistr dissertasiyası, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, s. 22-27, 2018.
6. Z. Çiçek, N. Arlı (2021). Probit Model Yaklaşımı ile Kayıt Dışı İstihdamı Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi. Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadiyyat Fakültəsinin İqtisadiyyat və İdarəetmə Elmləri Jurnalı, Cild 11, Sayı 2, səh. 649-671.
7. UCLA. (2016). Statistical Consulting Group. Probit Regression/Stata DataAnalysis Examples, <https://stats.oarc.ucla.edu/stata/dae/probit-regression/>
8. Q. Şərifov, F. Fikrətzadə. “Kənd təsərrüfatında risklərin qiymətləndirilməsi prosesinin metodoloji əsasları”. “Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı” elmi-praktik jurnalı, 2020, № 1 (31), s. 101 <https://agroecomomics.az/pdf/articles/K%C9%99nd%20t%C9%99s%C9%99rr%C3%BCfatında%20riskl%C9%99rin%20qiym%C9%99tl%C9%99ndirilm%C9%99sinin%20metodoloji%20%C9%99sasları.pdf>

T.N. Ahmadli, G.A. Ibrahimova, Sh.İ. Rajabov
Special Constructor Technology Bureau of the National Aerocosmic Agency

Analysis of risk propensity factors in the production of lemons in Lankaran region

Abstract

The agricultural sector is a strategic sector for the nutrition and employment of citizens all over the world and for the development of countries. It is considered a sensitive and strategic sector all over the world due to its natural production conditions. There are many risk factors in the agricultural sector that play an important economic and social role. This article examines the factors influencing the behavior of farmers growing lemons in the Lankaran region of Azerbaijan. To this end, a survey was conducted among 270 lemon producers in the study area. It was determined that 45.7% of producers are risk averse, 28.5% are risk neutral and 25.8% are risk averse. When analyzing the obtained data, an The Sequential Probit Model was used. The factors influencing the behavior of producers in the face of risks arising from the production of lemon are determined. The results of the study can help manufacturers make the right decisions at the right time.

Keywords: *Lankaran, lemon, producer, risk, risk propensity, analysis of risk factors.*

T.N. Ахмедли, Г.А. Ибрагимова, Ш.И. Раджабов
Специальное конструкторское технологическое бюро
Национального аэрокосмического агентства

Анализ факторов склонности к риску при производстве лимонов в Ленкоранском районе

Резюме

Сельскохозяйственный сектор является стратегическим сектором для питания и занятости граждан во всем мире и для развития стран. Он считается чувствительным и стратегическим сектором во всем мире из-за естественных условий производства.

В сельскохозяйственном секторе существует множество факторов риска, играющих важную экономическую и социальную роль. В данной статье изучены факторы, влияющие на поведение фермеров, выращивающих лимоны в Ленкоранском районе Азербайджана. С этой целью был проведен опрос среди 270 производителей лимонов в районе исследования. Было определено, что 45.7% производителей склонны к риску, 28.5% относятся к нейтральным (безразличным к риску) и 25.8% не склонны к риску. При анализе полученных данных использовалась порядковая пробит-модель. Определены факторы, влияющие на поведение производителей перед лицом рисков, возникающих при производстве лимона. Результаты исследования могут помочь производителям принимать правильные решения в нужное время.

Ключевые слова: Ленкоран, лимон, производитель, риск, склонность к риску, анализ факторов риска.

UOT: 332.363, 332. 365, 332.37: 338.432

KƏND TƏSƏRRÜFATI TƏYİNATLI TORPAQLARDAN DAYANIQLI İSTİFADƏ MEXANİZMLƏRİ

Həmzə Ağakışi oğlu Xəlilov, i.e.d., professor
Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, direktorun müşaviri
e-mail: hamza_xelilov@mail.ru

Xülasə

Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlardan (KTT) dayanıqlı istifadənin təmin olunması bu sahədə adekvat mexanizmlərin formalaşdırılması ilə bağlıdır. Məqalədə qeyd edilən mexanizmlərə KTT-nin dayanıqlı istifadə probleminin həllinə global səviyyədə yanaşmaların ümumi fonunda baxılır. Əsas diqqət KTT-ni idarəetmə mexanizmlərinin dayanıqlı istifadə prinsiplərinə uyğun təkmilləşdirilməsi məsələlərinə yönəldilir. Bu istiqamətdə torpaq sahələrinin münbitliyinin təmin olunmasının tənzimlənməsi alətlərinin qarşılıqlı əlaqəli tətbiqi imkanları dəyərləndirilir. Eyni zamanda KTT-nin dayanıqlı istifadə metodlarının tətbiqinin dəstəklənməsi, habelə dayanıqlı istifadə imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə torpaqların konsolidasiyasının aparılması təcrübələrindən istifadə məsələləri araşdırılır.

***Açar sözlər:** kənd təsərrüfatı torpaqları, dayanıqlı istifadə, dayanıqlı istifadə mexanizmləri, dayanıqlı istifadə metodları, münbitliyin təmin olunması, torpaq sahələrinin konsolidasiyası.*

Giriş

Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı məhsullarına artmaqda olan tələbatın ödənilməsi üçün torpaqların məhsuldarlığının ardıcıl yüksəlməsinin təmin edilməsi ön planda dayanır. Eyni zamanda torpağın təkə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üçün deyil, həm də tarazlı ekosistem üçün baza olması ilə bağlı onun biomüxtəlifliyinin saxlanması, torpağa daxil olan suyun kəmiyyət və keyfiyyətinin səmərəli tənzimlənməsi, atmosfərə istilik effekti yaradan qazların atılmasının ixtisar olunması, habelə iqlim dəyişikliklərinə adaptasiya olunma və bu dəyişikliklərin təsirinin yumşaldılması sahəsində potensialın reallaşdırılmasının zəruriliyi meydana gəlir.

Göstərilən problemlərin əlaqələndirilmiş həlli KTT-nin dayanıqlı istifadəsi çərçivəsində mümkün olur. KTT resurslarının dayanıqlı istifadəsi onların məhsulvermə qabiliyyətinin saxlanması və artırılmasının deqradasiyanın qarşısının alınması, biomüxtəlifliyin təmin edilməsi şəraitində həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafı və torpaqların idarəedilməsi üzrə strategiyaların reallaşdırılması KTT-nin məhsuldarlığının yüksəldilməsində əhəmiyyətli irəliləyişləri təmin edib. Eyni zamanda həmin strategiyalar çərçivəsində torpaqların deqradasiyasının, tənzimləyici funksiyalarının zəifləməsinin qarşısının alınmasına imkanlar açan tədbirlər də yer alıb. Bu

istiqamətdə innovativ suvarma texnologiyalarından istifadə edilməyə başlanılıb, bitki mühafizəsi sahəsində kimyəvi vasitələrin bioloji vasitələrlə uzlaşdırılması əsasında səmərəli kompleks mühafizənin tətbiqi istiqamətində addımlar atılıb, ayrı-ayrı ərazilərdə eroziya proseslərinin qarşısını almağa kömək edən meşə-yaşıllaşdırma işləri aparılıb. Torpaqlardan dayanıqlılıq prinsiplərinə uyğun istifadəyə yönəlik inzibati-hüquqi mexanizmlər formalaşdırılıb.

Göstərilənlərlə yanaşı, hazırda ölkənin kənd təsərrüfatında torpaqların dayanıqlı istifadə metodlarının tətbiqi miqyasları zəruri tələblərə uyğun səviyyədə deyildir, bir sıra dayanıqlı metodların tətbiqinə isə başlanılmamışdır. Deqradasiyaya uğramış torpaqların sahəsi böyükdür. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatına görə, KTT-nin 1 milyon hektardan və ya 20%-dən çoxu müxtəlif dərəcədə deqradasiya hallarına uğramış vəziyyətdədir. KTT əkin sahələrinin yüksək parselləşmə və fraqmentləşmə səviyyəsi¹, torpağa sahiblik və ondan istifadə hüquqları ilə bağlı həll edilməmiş məsələlər kimi dayanıqlı istifadəsinin təmin edilməsinə maneələr yaradan amillər mövcuddur.

KTT-nin dayanıqlı istifadəsi kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının maksimum yüksəldilməsinin ətraf mühitə mənfi təsirlərin minimuma endirilməsi ilə uzlaşdırılması strategiyaları vasitəsilə təmin olunur. Belə strategiyaların reallaşdırılması torpaq resurslarının dayanıqlı istifadəsi prinsiplərinə adekvat mexanizmlərin qurulması ilə bağlıdır.

Məqalədə KTT-nin dayanıqlı istifadə mexanizmləri problemin həllinə qlobal yanaşmalar fonunda araşdırılır. Dayanıqlı istifadənin təmin olunmasında dövlət tənzimlənməsi və bazar alətlərinin yeri və rolu ilə bağlı məsələlərə baxılır.

KTT-nin dayanıqlı istifadəsi probleminin həllinə qlobal yanaşmalar

Qlobal miqyasda torpaqlar bərpa olunmayan təbii resurs olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının əsasını təşkil edir. Eyni zamanda müasir dövrdə torpaq resursları misli görünməmiş antropogen təsirlərlə üzləşir. Torpaqların antropogen yüklənməsi kritik həddə yaxınlaşır.

Belə şəraitdə torpaqların müxtəlif formalarda deqradasiyası ərzaq təhlükəsizliyinə və ekoloji tarazlığa ciddi zərbə vurur. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) “Dünya torpaq resurslarının vəziyyəti” məruzəsində göstəriləndi kimi, səmərəsiz idarəetmə metodları nəticəsində dünya torpaq resurslarının 33%-ə yaxını orta və ya güclü deqradasiya vəziyyətinə gəlib. Dünya miqyasında əkin sahələrindən münbit torpağın illik itkisi 75 milyard ton təşkil edir ki, bu da il ərzində 400 milyard ABŞ dolları dəyərində kənd təsərrüfatı məhsullarının itkisi deməkdir. Bu itkilər həm də torpağın karbonu, qidalı maddələri və suyu saxlama və dövretmə qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salır [41].

Göstərilənlərlə əlaqədar, KTT-nin dayanıqlı istifadəsi qlobal səviyyədə aktual vəzifələr sırasına keçir. Ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq və dayanıqlı kənd təsərrüfatını təşviq etmək, səhrələşməyə qarşı mübarizə aparmaq, torpaqların deqradasiyasına son qoymaq, bərpa etmək üçün tədbirlər görmək BMT-nin dayanıqlı inkişaf sahəsində məqsədləri sırasına daxil edilmişdir.

Ümumdünya Torpaq Xartiyasının yeni redaktəsinə uyğun olaraq KTT-nin istifadəsi onun məhsulvermə, tənzimləyici və mədəni (torpaqların istifadəsindən estetik və mədəni nemətlərin əldə olunması) funksiyalarının və ya biomüxtəlifliyin qorunması və artırılması halında dayanıqlı hesab edilir. Bu zaman torpağın bitkilər üçün mexaniki dayaq və qidalandırıcı funksiyaları ilə suyun

¹ 2015-ci il kənd təsərrüfatı siyahıyaalınmasının məlumatlarına görə, torpaq sahəsi olan təsərrüfatların 49%-də istifadədə olan torpaqların sahəsi 0.5 ha-dan, 65%-də 1 ha-dan kiçik olub. İstifadədə olan torpaqların xeyli hissəsi parçalanmış vəziyyətdədir. Təsərrüfatların 41,1%-də istifadədə olan KTT 2, 10%-də 3, 4%-də isə 4 və daha çox yerdə yerləşmişdir [2].

kəmiyyət və keyfiyyətinin və istilik effekti yaradan atmosfer qazlarının tərkibi arasında tarazlığın xüsusi əhəmiyyəti vurğulanır. Torpaqların dayanıqlı istifadəsinin təmin olunması, deqradasiyaya uğramış torpaqların sağlamlaşdırılması və ya bərpası bütün maraqlı tərəflər üçün birinci dərəcəli vəzifə olaraq bəyan edilib [52]. Dayanıqlı istifadə prinsiplərinə əsaslanma torpaqların səmərəli istifadəsinin əsas tələbi kimi qəbul olunur.

FAO-nun yanaşmasına görə, sürətlə dəyişən dünyamızda aclığın ləğv edilməsi və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması zəruriliyi nəzərə alınmaqla torpaq resurslarının dayanıqlı idarə edilməsinin dərk olunması və ona nail olunması heç zaman indiki qədər vacib vəzifə olmamışdır [51].

Bütün səviyyələrdə torpaq resurslarının dayanıqlı istifadəsini dəstəkləmək və reallaşdırmaq üçün FAO Şurası tərəfindən 2012-ci ildə Qlobal Torpaq Tərəfdaşlığı (QTT) təsis olunub. Bu qurum torpaq resurslarının dayanıqlı istifadəsinə kömək sahəsində aktiv fəaliyyət göstərir. QTT çərçivəsində aparılan araşdırmalar və müzakirələr nəticəsində dayanıqlılığın təmin edilməsi baxımından torpaq resurslarının idarəedilməsində əsas istiqamətlər müəyyən edilmişdir [45].

Ümumdünya torpaq xartiyasında torpaqların dayanıqlı istifadəsi sahəsində milli səviyyədə aşağıdakı fəaliyyətlər tövsiyə olunur:

- Torpaqların müxtəlifliyi və ölkənin tələbatları nəzərə alınmaqla dayanıqlı istifadəsinə kömək göstərmək;
- Maneələri aradan qaldırmaqla torpaqların dayanıqlı istifadəsi üçün əlverişli sosial-iqtisadi və institusional şərait yaradılmasına səy göstərmək;
- Torpağın dayanıqlı istifadəsinə kömək edən təhsil üzrə çoxsəviyyəli fənlərarası təşəbbüslərin və potensialın möhkəmləndirilməsi təşəbbüslərinin inkişafında iştirak etmək;
- Torpaqlardan dayanıqlı istifadə üsullarının hazırlanması və tətbiqi üçün etibarlı elmi əsasları təmin edən tədqiqat proqramlarının dəstəklənməsi;
- Torpaqların dayanıqlı istifadəsi prinsiplərinin və praktikasının dövlət idarəçiliyinin bütün səviyyələrində siyasət sənədlərinə və qanunvericiliyə daxil edilməsi;
- İqlim dəyişikliklərinə adaptasiya və iqlim dəyişikliklərinin qarşısının alınması məqsədləri üçün aparılan planlaşdırmalarda torpaqların dayanıqlı istifadəsi praktikasının rolunun müstəqim surətdə öyrənilməsi;
- Çirkləndirici maddələrin insanların sağlamlığının və rifahının mühafizəsi baxımından müəyyən edilmiş səviyyədən artıq cəmlənməsinin məhdudlaşdırılması barədə qaydaların hazırlanması və həmin səviyyələrin aşıldığı və bunun insanlar, bitkilər və heyvanlar üçün təhlükə yaratdığı yerlərdə çirklənmiş torpaqların sağlamlaşdırılmasına kömək göstərilməsi;
- Torpaqlar haqqında milli informasiya sisteminin hazırlanması və tətbiqi, qlobal torpaq informasiya sisteminin yaradılmasına kömək göstərilməsi;
- Torpaqların dayanıqlı istifadəsinə və torpaq resurslarının ümumi vəziyyətinə nəzarətin milli institusional sisteminin yaradılması [52].

Milli səviyyədə torpaqların dayanıqlı istifadəsinə təminat yaradılmasının dəstəklənməsinə yönəldilən siyasət tədbirləri müəyyən edilərkən qeyd edilən təkliflər nəzərə alınır.

Beynəlxalq qurumların, o cümlədən BMT-nin müvafiq sənədlərində konsolidasiyanın fraqmentləşmənin azaldılması və təsərrüfatların genişləndirilməsi ilə dayanıqlılığın təmin edilməsində roluna diqqət çəkilir.² Eyni zamanda konsolidasiyaya onunla bağlı olan məsələlərlə - torpaq banklarının formalaşdırılması, torpaqların özgəninkiləşdirilməsi, vergi və s. ilə əlaqəli baxılmalı olduğu göstərilir [47].

² Avropa ölkələrində torpaq konsolidasiyası təcrübəsinin təhlili bu sahədə layihələrin münbitlik göstəricilərinin yaxşılaşdırılması ilə bərabər bioloji müxtəlifliyin saxlanılması, hava çirklənməsinin azaldılması sahəsində də müsbət rol oynadığını sübut etmişdir [20].

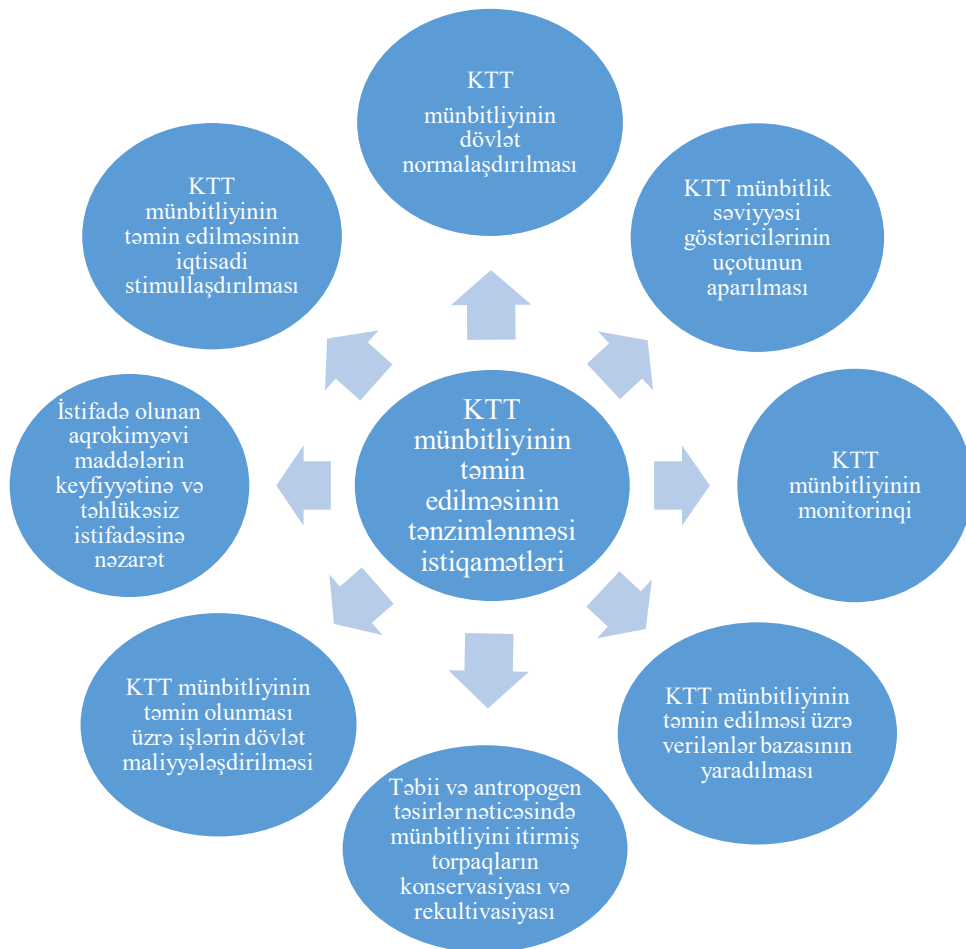
KTT-dən dayanıqlı istifadənin tənzimlənməsi

Müasir şəraitdə KTT-nin dayanıqlı istifadəsinin təmin olunması bu sahədə səmərəli mexanizmlərin qurulması ilə bağlıdır. Bu, ilk növbədə torpaq idarəçiliyi sisteminin dayanıqlı istifadə prinsiplərinə uyğun ardıcıl inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Həmin proses bilavasitə tənzimləmə, stimullaşdırma və nəzarət funksiyalarının əlaqəli təkmilləşdirilməsini əhatə edir.

KTT-nin dövlət idarəetməsində münbitliyin təmin olunması sahəsində tənzimləmə mühüm yer tutur. Torpaqların münbitliyinin təmin olunmasının tənzimlənməsi mexanizmi özündə texniki, iqtisadi və inzibati yönümlü alətləri birləşdirir.

KTT-nin münbitliyinin təmin edilməsinin tənzimlənməsinin aşağıdakı əsas istiqamətləri ayrılır.

Şəkil 1. KTT-nin münbitliyinin təmin edilməsinin tənzimlənməsi istiqamətləri

Mənbə: [10], [36], [46]

Torpaqların münbitliyinin təmin olunması sahəsində normalaşdırma aqrotexniki, aqrokimyəvi, meliorativ, fitosanitar və eroziyaya qarşı mübarizə tədbirləri üzrə tələbləri əhatə edir. KTT münbitliyinin normalaşdırılmasına dair məlumatlardan həmin torpaqların münbitlik göstəricilərinin kritik hədlərinin müəyyən olunmasında istifadə edilir. Müasir təcrübədə münbitlik göstəricilərinə eroziya səviyyəsi, üzvi maddələrin miqdarı, sıxlaşma, duzlaşma, sürüşmə, çirklənmə və torpağın

biomüxtəlifliyinə dair parametrlər aid edilir. KTT-nin vəziyyətinin düzgün dəyərləndirilməsi, habelə torpaqların dayanıqlı istifadəsinə səmərəli nəzarətin aparılması münbitliyə dair müvafiq standartların, normaların, qaydaların, rəqlamentlərin tam zərfinin hazırlanması ilə bağlıdır.

KTT münbitliyinin təmin olunmasının dövlət tənzimlənməsi sistemində onu səciyyələndirən göstəricilərin səviyyəsinin dövlət uçotunun aparılması təşkil olunur. Torpaqların münbitlik xassələri göstəricilərinin uçotunun aparılması "Torpaqların münbitliyi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda nəzərdə tutulur. Həmin istiqamətdə müvafiq qaydaların hazırlanması və tətbiqi bütün KTT-nin münbitliyinə dair əhatəli və müntəzəm informasiyaların əldə olunması və dayanıqlı istifadə ilə bağlı məsələlərin həllində istifadəsinə imkan yaradacaqdır. Rəqəmsal transformasiyaların genişləndiyi şəraitdə bir sıra ölkələrdə KTT münbitliyinin təmin olunması sahəsində məlumat (verilənlər) bankının yaradılması qanunvericiliklə nəzərdə tutulur. Həmin məlumat bankları torpaqların idarəedilməsinin ümumi informasiya sistemlərinə inteqrasiya olunur.

KTT-nin dövlət tərəfindən monitorinqi çərçivəsində torpaqların münbitlik vəziyyətində baş verən dəyişikliklər aşkara çıxarılır, müxtəlif amillərin təsiri nəzərə alınmaqla vəziyyəti keyfiyyət baxımından dəyərləndirilir. Müasir şəraitdə KTT-nin münbitlik vəziyyətinin dövlət monitorinqi bu sahədə yeni texnologiyalardan da geniş istifadə etməklə aparılan baza (ilkin) dövrü (5 ildə bir dəfədən az olmayaraq aparılan) və operativ (ildə bir dəfədən az olmayaraq aparılan) müşahidələrin sistemi kimi formalaşır. Torpaqların dövlət monitorinqinin gedişində münbitlik səviyyəsində baş verən dəyişikliklərin dayanıqlı istifadə tələblərinə uyğun qeydə alınmasına təminat yaradılması məqsədilə münbitlik vəziyyəti göstəricilərinin dövlət uçotunun nəticələrinin də əsas götürülməsi, eyni zamanda, monitorinq məlumatlarının torpaq mülkiyyətçiləri, istifadəçiləri və icarədarları üçün əlyətərliyinin təmin edilməsi məqsəduyğundur.

KTT münbitliyinin təmin olunması sahəsində tənzimləmədə iqtisadi stimullaşdırma tədbirləri mühüm yer tutur. Belə tədbirlər KTT mülkiyyətçiləri və istifadəçilərinin torpağın münbitliyinin qorunması və yüksəldilməsində marağının artırılmasına, habelə torpaqların təsərrüfat fəaliyyətinin zərərli təsirindən qorunmasına xidmət edir. Dövlət stimullaşdırmasına KTT münbitliyinin bərpa edilməsi, bu yöndə məqsədli proqramların reallaşdırılması, müəyyən müddətə torpağa görə haqdan azad edilmə, torpaqların konservasiyası və digər hallarda kompensasiyaların verilməsi aid edilir [3].

KTT-nin dayanıqlı istifadəsi metodlarının tətbiqinin dəstəklənməsi

Müasir şəraitdə KTT-dən dayanıqlı istifadənin stimullaşdırması sahəsində torpaqların münbitliyinin saxlanması, artırılması və deqradasiyasının qarşısının alınmasına, habelə ətraf mühitə zərərli təsirlərin azaldılmasına imkan verən istehsal metodlarının və yanaşmaların dəstəklənməsi mühüm yer tutur. Bu istiqamətdə fermerlərə zəruri iqtisadi, təşkilati və texniki kömək tədbirlərinin sistemli həyata keçirilməsinə və sahənin innovativ inkişaf strategiyasının sürətləndirilməsi çərçivəsində reallaşdırılan tədbirlərə üstünlük verilməsinə ehtiyac yaranır.

KTT-nin dayanıqlı istifadəsi metodlarının dəstəklənməsində aşağıdakı əsas istiqamətlər ayrılır:

KTT-nin dayanıqlı istifadəsi baxımından torpaqqoruyucu texnologiyaların tətbiqinin dəstəklənməsi. Bu istiqamətdə istehsalçıların zəruri çeşiddə və miqdarda texnikalarla təmin olunmasına və onlardan səmərəli istifadəyə şərait yaradılmasına məsləhət və təşkilati kömək göstərilməsi önə keçir. Eyni zamanda KTT-nin minimum və sıfır işlənməsi texnologiyasının tətbiqi

imkanlarının və ümumi səmərəliliyinin müəyyən olunmasına dair tədqiqatlar aparıla, müvafiq tövsiyələr hazırlana bilər.

Mütərəqqi suvarma sistemlərinin tətbiqinin stimullaşdırılması. Torpaqlardan dayanıqlı istifadə tələblərinin reallaşdırılması innovativ suvarma metodlarının tətbiqi miqyaslarının genişləndirilməsi, habelə yeni və hazırki təsərrüfat strukturuna uyğunlaşdırılmış kollektor-drenaj şəbəkələrinin qurulması, mövcud şəbəkələrin modernləşdirilməsi üzrə işlərin genişləndirilməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan su resurslarından istifadə strategiyasında torpaqların dayanıqlı istifadəsi tələblərinə uyğun suvarma sistemlərinin əhatəli tətbiqinin prioritetliyinin reallaşdırılması üzrə tədbirlərin davamlı həyata keçirilməsi önəmlidir.

Kənd təsərrüfatında istifadə olunan aqrokimyəvi məhsulların və pestisidlərin keyfiyyətinə və onlardan təhlükəsiz istifadəyə nəzarətin gücləndirilməsi. Tətbiq olunan bütün aqrokimyəvi maddələrin və pestisidlərin uyğunluğunun müvafiq qaydada təsdiq edilməsi, onların yerlərdə istifadəsinə effektiv nəzarətin təmin olunması KTT-nin dayanıqlı istifadəsi şərtlərinə aiddir.

İnnovativ biogübrələrin və bioloji mübarizə üsullarının tətbiqinin dəstəklənməsi. Aqrar sahədə inkişafın çağdaş mərhələsində KTT-nin dayanıqlı istifadəsində bioloji vasitələrin tətbiqinin genişlənməsi əhəmiyyətli rola sahiblənir. Bununla əlaqədar, müvafiq dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla innovativ biogübrələrin və bioloji mübarizə üsullarının genişləndirilməsi strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi həmin istiqamətdə görülən işlərə sistemli xarakter verə bilər.

KTT-nin dayanıqlı istifadəsi tələblərinə uyğun toxumlardan istifadənin stimullaşdırılması. Bu istiqamətdə torpağın konkret göstəricilərinə və iqlim şəraitinə maksimum uyğun olan bitki növünün yetişdirilməsi, bununla da mineral gübrələrin və pestisidlərin daha az sərfinə və ətraf mühitə zərərli təsirləri azaltmağa imkan verən, habelə torpaqların deqradasiyasının qarşısının alınması üçün də önəmli hesab edilən yerli toxum sortlarının istifadəsi stimullaşdırılır.

Tamtsikilli əkin dövriyyəsinin və yetişdirilən bitkilərin rotasiyasının tətbiqinin genişləndirilməsinin dəstəklənməsi. Əkin dövriyyəsinin, yetişdirilən bitkilərin rotasiyasının tətbiqinə yönələn stimullaşdırıcı tədbirlərin tətbiqi torpaqları qidalı maddələrlə təbii üsullarla zənginləşdirmək və kimyəvi vasitələrin ətraf mühit üçün zərərli hədlərdə tətbiqinin qarşısını almaq baxımından səmərəli hesab edilir.

Dəqiq əkinçilik metodlarının tətbiqinin stimullaşdırılması. Dəqiq əkinçilik metodlarının tətbiqi torpaqların zərərli maddələrlə çirklənmələrdən qorunmasında, eroziyanın qarşısının alınması imkanlarının genişləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

KTT-nin mühafizəsi məqsədilə yaşıllaşdırma işlərinin aparılması, qoruyucu meşə zolaqlarının bərpası və genişləndirilməsi. Eroziyanın qarşısının alınması məqsədilə zəruri ərazilərdə yamaclarda yaşıllaşdırma işlərinin aparılması sahəsində fəaliyyətlərin genişləndirilməsi, əvvəlki dövrlərdə salınmış meşə zolaqlarının bərpa olunması və yeni zolaqların salınması məqsəduyğundur.

Yay və qış otlaqlarının icarə mexanizminin dayanıqlı istifadənin stimullaşdırılması tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi. Bu istiqamətdə otlaq sahələrinin dayanıqlı istifadəsinə marağı artırmaq məqsədilə icarə haqlarının saxlanılan mal-qaranın sayına görə müəyyən edilməsi təcrübəsindən istifadə edilməsi məsələsinə baxıla bilər.

KTT-nin dayanıqlı istifadə imkanlarının konsolidasiya vasitəsilə genişləndirilməsi

KTT-nin parselləşmə səviyyəsinin yüksək olduğu ölkələrdə konsolidasiya torpaqların dayanıqlı istifadəsinə müsbət təsir göstərən amil kimi çıxış edir. Əkin sahələrinin əlverişli ölçülərinin təmin olunması, suvarma və drenaj infrastrukturunun səmərəli qurulması tələblərinin reallaşdırılmasında vasitə olması nəzərə alınaraq konsolidasiya torpaqların yaxşılaşdırılmasına dair layihələrin komponentləri sırasına aid edilir [39]. FAO tərəfindən torpaqların konsolidasiyası kənd rayonlarının inkişafında geniş iştiraka əsaslanan kompleks yanaşma kimi tövsiyə olunur. Belə yanaşma əsasında konsolidasiyanın məqsədinə həm aqrar sahədə məhsuldarlığın yüksəldilməsi, həm də kənd rayonlarının dayanıqlı inkişafı daxil edilir. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə konsolidasiya islahatlar nəticəsində əldə olunmuş torpaqların fraqmentləşməsinin aradan qaldırılması məsələsinin həllində əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Dünya Bankının və FAO-nun mütəxəssisləri tərəfindən post-transformasiya iqtisadiyyatlarında konsolidasiya probleminin həlli ilə bağlı dəstəkləyici alətlərin formalaşdırılması və tətbiqi məsələlərinə də baxılır [42]. Torpaq sahələrinin əlverişli hədlərdə konsolidasiyası ilə bağlı məsələlərin həllində bazar mexanizmi fəal vasitə kimi çıxış edə bilər. İnkişaf etmiş torpaq bazarları kənd təsərrüfatı torpaqlarının onlardan daha səmərəli istifadəni təmin edən, rəqabətqabiliyyətli təsərrüfat subyektlərinin əlində cəmləşdirilməsinin mühüm aləti kimi səciyyələndirilir [49]. Bu halda torpaq bazarı konsolidasiya əsasında muzdlu əməyin geniş tətbiqi ilə çox böyük ölçülü təsərrüfatların yaradılmasına, habelə hüquqi şəxslər tərəfindən torpaqların satın alınaraq möhtəkirlik obyektinə çevrilməsinə yol verməməlidir. Qeyd edilənlərlə əlaqədar olaraq KTT bazarları həm torpaqların çox təmərküzləşməsi, həm də kiçik sahələrə ayrılmasına yol verməyən alətlərə malik olur. Ölkələrin bəzilərində bu alətlər hər iki istiqaməti və ya bunlardan birini əhatə edir.

KTT bazarının konsolidasiyaya təsiri imkanları aşağıdakı şəkildə əks etdirilib.

Şəkil 2. KTT bazarının konsolidasiyaya təsiri

Mənbə: [52], [57], [60], [68]

Torpaq bazarlarının inkişafı torpaq sahələrinin alqı-satqı əməliyyatlarının genişləndirilməsini, habelə əməliyyatların çevikliyini təmin etməklə konsolidasiyanın gedişinə əlverişli şərait yaradır.

Digər tərəfdən, post-transformasiya şəraitində torpaq bazarının inkişafına maneə olan bir sıra amillərin, o cümlədən torpaq xəritələrinin düzgün olmaması, vərəsəliklə bağlı həll edilməmiş məsələlərin mövcudluğu, bir sıra hallarda torpaq sahələrinin birgə mülkiyyətdə olması, torpaq üzərində mülkiyyət hüquqlarının zəruri qaydada rəsmiləşdirilməməsinin və s. təsiri saxlanılır.

Belə şəraitdə konsolidasiya probleminin həlli kənd yerlərinin inkişafının daha geniş konteksti nəzərə alınmaqla bir-birini dəstəkləyən müxtəlif alətlərdən istifadəni tələb edir. Bu istiqamətdə ilk növbədə torpaq bazarının xırda parsellərin birləşməsinə stimullaşdırılan, habelə mövcud sahələrin daha kiçik hissələrə bölünməsinin qarşısını ala bilən alətlərə malik olmasına ehtiyac yaranır. Bununla bağlı Avropa ölkələrində toplanmış təcrübələri nəzərə almaqla kənd təsərrüfatı torpaqları bazarının xüsusi tənzimləmə alətlərinə malik olmasının zəruriliyi önə çıxır. Həmin alətlərə torpaq satışı bazarının tənzimlənməsi üzrə konsolidasiyaya yönəlik əqdlər üçün konkret həllərin təqdim edilməsi, habelə torpaqların konsolidasiyası sferasında fəaliyyət göstərən dövlət agentləri üçün alışda üstünlük hüququnun müəyyən olunması aid edilir. Bu yöndə icarə bazarının tənzimlənməsi üzrə isə konsolidasiya zamanı ərazidə rəsmi qeydiyyatdan keçmiş icarədarlara xüsusi hüquqların müəyyən edilməsi təklif olunur [42].

FAO-nun yanaşmasına görə də sistem transformasiyası həyata keçirilmiş ölkələrdə konsolidasiya prosesində rolunun yüksəldilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaq bazarı dövlət tərəfindən dəstəklənməlidir. Bu istiqamətdə aşağıda qeyd edilən tədbirlər nəzərdə tutulur:

- *subsidiyaların və kreditlərin əldə edilməsinə çıxışın yaxşılaşdırılması*. Banklar kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqları girov kimi qəbul etmədiyi üçün torpaqların alınmasında ipoteka kreditlərinin nadir hallarda istifadə olunduğu nəzərə alınaraq konsolidasiya üçün torpaq sahəsi almaq istəyənlərə aşağıdakı variantlarda dövlət köməyi tətbiqi məsələsinə baxıla bilər:

- a) torpaq ipotekası üzrə kreditlərə dövlət təminatının verilməsi;
- b) konsolidasiya məqsədilə torpaq alanlara müstəqim dövlət borcunun verilməsi. Belə borc torpaq sahələrini bir varisin digər varislərdən satın alması zamanı da verilir;
- c) torpaq satışının subsidiya vasitəsilə stimullaşdırılması. Subsidiyalar ilk növbədə öz torpaqlarını konsolidasiya məqsədləri üçün satan pensiyaçılara verilə bilər.

- *vergi və rüsumların aşağı salınması*. Nəzərdə tutulur ki, konsolidasiya prosesində torpaqların alqı-satqısı ilə bağlı vergi tutulmaması, qeydiyyat rüsumlarından azad olunma transferləri daha cəlbedici edəcəkdir [39].

Eyni zamanda konsolidasiyanın həyata keçirilməsinin torpaq bazarının inkişafına təsir göstərmək imkanına malik olduğunu da nəzərə almaq lazım gəlir. Məsələ burasındadır ki, uğurla həyata keçirilən konsolidasiya layihələri araşdırmaçıların obrazlı ifadə etdikləri kimi, müəyyən "təmizləmə" funksiyalarını da yerinə yetirir. Belə ki, həmin layihələr çərçivəsində torpaqlarla bağlı yuxarıda qeyd etdiyimiz bir sıra həll olunmamış məsələlərin aradan qaldırılması mümkün olur. Bunların nəticəsində post-konsolidasiya şəraitində torpaqların alqı-satqısı və icarəsinin həyata keçirilməsi üçün daha əlverişli şərait formalaşır.

Ölkəmizdə KTT-nin dayanıqlı istifadəsi imkanlarının artırılmasında rolunu nəzərə alaraq konsolidasiyanın həyata keçirilməsi istiqamətində tədbirlərin genişləndirilməsinə ehtiyac var. Bu istiqamətdə müvafiq investisiya layihələri üzrə aparılan, əkin sahələrinin daha səmərəli forma və ölçülərinin təmin olunmasına, eləcə də irriqasiya və drenaj infrastrukturunun əlverişli qurulmasına imkan verən konsolidasiya layihələrinin reallaşdırılması təcrübəsindən istifadəyə üstünlük verilməsi xüsusi önəm qazanacaqdır.

Nəticə

Kənd təsərrüfatı torpaqlarının dayanıqlı istifadəsi bu sahədə idarəetmə və tənzimləmə mexanizmlərinin məhsuldarlığın yüksəldilməsi və ekoloji tarazlığın təmin edilməsi şərtlərinin uzlaşdırılması tələblərinə uyğun inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə effektiv qərarların qəbulu imkanlarının genişləndirilməsi baxımından torpaqların idarəedilməsi sahəsində informasiya təminatının müasir texnologiyalar və yanaşmalar istifadə edilməklə qurulması ilə bağlı əlverişli şərait yaranır. Eyni zamanda torpaq idarəçiliyinin münbitliyin mühafizəsi və bərpasını sürətləndirməyə təminat yaradılması yönündə təkmilləşdirilməsi, habelə KTT-nin dayanıqlı istifadə metodlarının tətbiqinin effektiv dəstəklənməsinin əhəmiyyəti yüksəlidir.

KTT-nin dayanıqlı istifadəsinin bazar mexanizmi vasitəsilə dəstəklənməsi imkanlarından yararlanmaq da mümkündür. Bu yöndə ilk növbədə öyrüş və otlaq sahələri üçün icarə qiymətlərinin müəyyən olunmasında dünya praktikasında tətbiq olunan və qiymətlərin formalaşmasına tərəflərin mənafələri baxımından ədalətli yanaşmanı təmin etməklə yanaşı, həm də qeyd edilən sahələrin dayanıqlı istifadəsinin stimullaşdırılmasına kömək edən ayrı-ayrı modellərin tətbiqinin sınaqdan keçirilməsi məsələsinə baxıla bilər. Bununla yanaşı, sahələrin dayanıqlı istifadəsinin stimullaşdırılması baxımından post-transformasiya ölkələrinin yay və qış otlaq sahələrinin alqı-satqı bazarının yaradılmasına dair təcrübələrindən istifadə imkanlarına baxılması maraqlıdır.

KTT-dən dayanıqlı istifadəyə şərait yaradılması baxımından torpaq bazarının mövcud sahələrin daha kiçik hissələrə bölünməsinin qarşısını ala bilən, habelə konsolidasiyanı dəstəkləyən alətlərinin tətbiqi də diqqəti cəlb edir. Bu istiqamətdə:

- mülkiyyətdə və istifadədə olan KTT sahələrinin yol verilə bilən minimum ölçülərinin, habelə parsellərin maksimum sayının qanunvericiliklə müəyyən edilməsi və bazarın həmin tələblərə uyğun tənzimləmə alətlərinin tətbiqi təcrübəsindən istifadə olunması;
- həyata keçiriləcək konsolidasiya layihələri çərçivəsində torpaqların dayanıqlı istifadə baxımından əlverişli forma və ölçülərinin təmin edilməsi məqsədilə KTT bazarının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi üzrə alətlərin tətbiqi;
- konsolidasiyanın konkret bazar subyektlərinə torpaq sahələrinin alışında üstünlük verilməklə stimullaşdırılması;
- birgə mülkiyyətdə olan və vərəsəliklə keçən torpaq sahələrinin bölünməsinin qarşısının alınması mexanizminin yaradılması məsələlərinə baxıla bilər.

Ədəbiyyat

1. Akif Vəliyev. Torpaqlardan səmərəli istifadənin və torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinin hüquqi-iqtisadi aspektləri. B., 2019, 386 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. 2015-ci il kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması (məcmu məlumatlar). Bakı 2016, 227 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi. <http://www.e-qanun.az/code/6>
4. Azərbaycan Respublikasında torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 7 mart 2016-cı il. № 818. <https://e-qanun.az/framework/32277>

5. Torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 07 oktyabr 2021.
<https://president.az/az/articles/view/53377>
6. Dayanıqlı inkişaf məqsədləri. <https://azerbaijan.un.org/az/sdgs>
7. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri, 2021. B.,2021
8. “Torpaq bazarı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/4/f_4755.htm
9. “Torpaq icarəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
<http://www.e-qanun.az/framework/2376>
10. “Torpaqların münbitliyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
<http://www.e-qanun.az/framework/502>
11. On birinci kalkınma planı - 2019-2023.
https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/11/on_birinci_kalkinma-plani_2019-2023.pdf
12. Toprak koruma ve arazi kullanımı kanunu.
<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5403.pdf>
13. A spatial exploratory model for rural land prices. Paper for the 41st congress of the European Regional Science Association, 2001.
https://www.researchgate.net/publication/23730253_A_spatial_exploratory_model_of_rural_land_prices
14. Aharon Kellerman Determinants of Rent from Agricultural Land Around Metropolitan Areas.
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.1538-4632.1978.tb00641.x>
15. Bazyli Czyżewski, Piotr Kułyk & Łukasz Kryszak. Drivers for farmland value revisited: adapting the returns discount model (RDM) to the sustainable paradigm.
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1331677X.2019.1642778>
16. BL Turner II, Patrick Meyfroidt, Tobias Kuemmerle, Daniel Müller & Rinku Roy Chowdhury. Framing the search for a theory of land use.
<https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/1747423X.2020.1811792?needAccess=true>
17. Brannstrom, C., & Vadjunec, J.M. (eds). (2014). Land change science, political ecology, and sustainability: Synergies and divergences. Earthscan. [Crossref], [Google Scholar]
18. Chakir, R., & Lungarska, A. (2017). Agricultural rent in land-use models: Comparison of frequently used proxies. *Spatial Economic Analysis*, 12 (2-3) 279–303.
<https://doi.org/10.1080/17421772.2017.1273542>
19. Common methodology on land prices and rents. Version February 2017.
https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/Annexes/apri_lpr_esms_an4.pdf
20. Daiva Gečaitė, Anda Jankava. Environmental impact of land consolidation.
https://llufb.llu.lv/Raksti/Journal_Baltic_Surveying/2017/Journal_Baltic_SurveyingVol6_2017-38-44.pdf
21. Economic theories and land use models.
<https://www.yumpu.com/xx/document/view/20598265/economic-theories-and-land-use-models-feweb-vrije-universiteit->

22. Hersperger, A.M., Gennaio, M., Verburg, P.H., & Bürgi, M. (2010). Linking land change with driving forces and actors: Four conceptual models. *Ecology and Society*, 15 (4), <https://doi.org/10.5751/ES-03562-150401> [Crossref], [Web of Science ®], [Google Scholar]
23. *Institutions in Theories of Land Markets: Illustrated by The Dutch Market for Agricultural Land.* <https://www.jstor.org/stable/43081601>
24. Johan F.M. Swinnen and Liesbet Vranken. The development of rural land markets in transition countries. Journal article. Published By: Oxford University Press. <https://www.jstor.org/stable/1244898>
25. John Recha and et. Sustainable Agriculture Land Management Practices for Climate Change Mitigation. <https://ccafs.cgiar.org/resources/publications/sustainable-agriculture-land-management-practices-climate-change>
26. Liesbet Vranken and Johan F.M. Swinnen Land Markets in Transition: Theory and Evidence from Hungary Research Group on Food Policy, Transition, and Development Katholieke Universiteit Leuven Working Paper 2003/1.
27. Morten Hartvigsen. Experiences with land consolidation and land banking in central and eastern europe after 1989 / FAO, 2015.
28. Overview of land value Conditions. FAO, agl/misc/35/2003 [www.fao.org > agl > agll > docs](http://www.fao.org/ag/agl/agll/docs)
29. Pavel Ciaian, d'Artis Kancs, Jo Swinnen, Kristine Van Herck and Liesbet Vranken. Sales Market Regulations for Agricultural Land in EU Member States and Candidate Countries. <https://econpapers.repec.org/paper/agsfamawp/120249.htm>
30. Rental Market Regulations for Agricultural Land in EU Member States and Candidate Countries. http://aei.pitt.edu/58518/1/Factor_Markets_15.pdf
31. Regulating agricultural land markets: the main economic arguments. www.agriculture-strategies.eu/2020/01/re
32. Robert Mahoney, Peter Dale, Robin McLaren, UK Land Markets – Why are They Required and How Will They Develop? [www.researchgate.net > 22842](http://www.researchgate.net/publication/22842).
33. Sales Market Regulations for Agricultural Land in EU Member States and Candidate Countries. aei.pitt.edu
34. Policy instruments relevant to sustainable land use <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/208beaaa-en/index.html?itemId=/content/component/208beaaa-en>
35. Samuel Benin, Frank Place, Ephraim Nkonya, John Pender. Land markets and agricultural land use efficiency and sustainability: evidence from East Africa. [www.researchgate.net > 23511...](http://www.researchgate.net/publication/23511...)
36. Simon Keith. Land markets & land structures across Europe. Agricultural land market data / 5th International Workshop on land market development and land consolidation. Skopje, 21-24 April 2013 https://www.fao.org/fileadmin/user_upload/reu/europe/documents/LANDNET/2013_2/2.1_Keith_en.pdf
37. Swinnen, Jo; Vranken, Liesbet Working Paper Patterns of Land Market Developments in Transition LICOS Discussion Paper, No. 179 Provided in Cooperation with: LICOS Centre for

- Institutions and Economic Performance, KU Leuven Suggested Citation: Swinnen, Jo; Vrank.
<https://www.econstor.eu/handle/10419/75039>
38. Tanrivermis H. Agricultural land use change and sustainable use of land resources in the mediterranean region of Turkey.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0140196302910785>
39. The design of land consolidation pilot projects in Central and Eastern Europe.
<http://www.fao.org/3/Y4954E/Y4954E.pdf>
40. The development of rural land markets in transition Countries. Johan F.M., Swinnen and Liesbet Vranker.
<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.730.5488&rep=rep1&type=pdf>
41. The Status of the World's Soil Resources.
<http://www.fao.org/documents/card/en/c/c6814873-efc3-41db-b7d3-2081a10ede50/>
42. Towards Improved Farm Structures and Rural Land Market Functioning: Policy Options based on Lessons from European Experience/2018. International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank
<http://documents1.worldbank.org/curated/en/578651522219012876/pdf/124667-WP-PUBLIC-final-ARM-Section-on-land-and-farm-structure-final-040518.pdf>
43. USDA Land Values 2019 Summary August 2019.
https://www.nass.usda.gov/Publications/Todays_Reports/reports/land0819.pdf
44. VonThunen - A Model of Agricultural Land Use. www.gcsnc.com > site > handlers > filedownload
45. Добровольные руководящие принципы рационального использования почвенных ресурсов.
<http://www.fao.org/publications/card/fr/c/61944122-8759-4143-9190-41189adbd719/>
46. Зарубежный опыт функционирования земельного рынка.
<http://www.valnet.ru/m7-114.phtml>
47. Организация Объединенных Наций, Европейская экономическая комиссия. Консолидация земель: правовая база ЕСЕ/НБР/ВП. 7/2019/6
https://unece.org/fileadmin/DAM/hlm/documents/2019/ECE_HBP_WP.7_2019_6-RU.pdf
48. Мировой опыт в продаже земель: где самые дорогие угодья в Европе и как там работает рынок земли.
https://zik.ua/ru/article/mirovoy_opyt_v_prodzazhe_zemel_gde_samye_dorogie_ugodya_v_evrope_i_kak_tam_rabotaet_rynok_zemli_964027
49. В.И. Назаренко. Зарубежный опыт функционирования земельного рынка.
<http://www.valnet.ru/m7-114.phtml>
50. Управление земельными ресурсами в Европе. Тенденции развития и основные принципы. Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк–Женева 2005]
51. Правовое руководство по земельной консолидации (Правовое руководство ФАО)
<http://www.fao.org/3/ca9520ru/ca9520ru.pdf>
52. Пересмотренная Всемирная хартия почв. <http://www.fao.org/3/I4965R/i4965r.pdf>

Prof. Dr., H.A. Khalilov
Agricultural Research Center

Mechanisms for sustainable use of agricultural land

Abstract

Ensuring the sustainable use of agricultural land is associated with the formation of adequate mechanisms in this area. In the article, the noted mechanisms are considered in the general context of global approaches to solving the problem of sustainable use of agricultural land. The main attention is paid to the improvement of agricultural land management mechanisms in accordance with the principles of sustainable use. In this regard, the possibility of interconnected application of tools for regulating land fertility is assessed. At the same time, the use of land consolidation practices to support the application of sustainable use practices, as well as to expand opportunities in this direction, is being explored.

Keywords: *agricultural land, sustainable use, sustainable use mechanisms, sustainable use methods, fertility assurance, land consolidation.*

Д.э.н., профессор, Г.А. Халилов
Центр аграрных исследований

Механизмы устойчивого использования сельскохозяйственных земель

Резюме

Обеспечение устойчивого использования земель сельскохозяйственного назначения связано с формированием адекватных механизмов в этой сфере. В статье отмеченные механизмы рассматриваются в общем контексте глобальных подходов к решению проблемы устойчивого использования сельскохозяйственных земель. Основное внимание уделяется совершенствованию механизмов управления сельскохозяйственных земель в соответствии с принципами устойчивого использования. В связи с этим оценивается возможность взаимосвязанного применения инструментов регулирования плодородия земель. В то же время изучаются вопросы пользования практикой по проведению консолидации земель в целях поддержки применения методов устойчивого использования, а также для расширения возможностей в данном направлении.

Ключевые слова: *земли сельскохозяйственного назначения, устойчивое использование, механизмы устойчивого использования, методы устойчивого использования, обеспечение плодородия, консолидация земель.*

UOT: 338.43, 338.434

İNNOVASIYALI İNKİŞAFIN İNVESTİSIYA TƏMİNATI: AQRAR-SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Fuad Maarif oğlu İbrahimov, i.ü.f.d.

*“Sosial-iqtisadi və Ekoloji Tədqiqatlar Mərkəzi”
İctimai Birliyinin iqtisadi məsələlər üzrə eksperti
e-mail: fuadibrahim@mail.ru*

Xülasə

Innovasiyalı inkişafın investisiya təminatı iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin rəqabət qabiliyyətini şərtləndirən əsas amillərdəndir. Aqrar-sənaye sahələrində bu təminat sisteminin həlledici rolu ərzaq təhlükəsizliyi aspektində özünü daha aşkar göstərir. Məqalədə aqrar-sənaye sahələrində innovasiyalı inkişafın investisiya təminatının xüsusiyyətləri və həmin təminatın yaxşılaşdırılması istiqamətləri göstərilmişdir.

Həmçinin innovasiyalı inkişafın investisiya təminatına dövlət dəstəyi mexanizminə münasibət bildirilmiş, haqqında danışılan sahələrdə onların tətbiqi xüsusiyyətləri açıqlanmış, rəqəmsal mühitin və bilik amilinin aqrar-sənaye sahələrində innovasiyalı inkişafın investisiya təminatına təsirləri qiymətləndirilmişdir.

Eləcə də Azərbaycanada innovasiyalı aqrar-sənaye fəaliyyətinin investisiyalaşdırılması məsələlərinə baxılmışdır.

***Açar sözlər:** aqrar-sənaye sahələri, innovasiyalı inkişaf, investisiya təminatı, dövlət dəstəyi, bilik, rəqəmsal mühit.*

Giriş

İnnovasiya yeni əsrdə dinamik və dayanıqlı inkişafın həlledici amilinə çevrilmişdir. Bəşəriyyət üçün taleyüklü olan ərzaq probleminin həllində innovasiyalı inkişaf və onun investisiya təminatı məsələləri aqrar-sənaye sahələrinin funksional təyinatı baxımından səmərəliliyində aparıcı rola malikdir. Aqrar-sənaye sahələrində innovasiyalı inkişafın investisiya təminatının mənbələrinin artırılması, dövlətin tənzimləyici təsirlərinin optimallaşdırılması, rəqəmsal mühitin bu baxımdan yaratdığı üstünlüklərdən yararlanma məsələləri kifayət qədər aktual olsa da, kompleks şəkildə demək olar ki, tədqiq olunmamışdır. Odur ki, innovasiyalı inkişafın investisiya təminatının aqrar-sənaye sahələrinin xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması məsələlərinin aktual olduğunu söyləmək olar. Məqalənin yazılmasında da məqsəd aqrar-sənaye sahələrində innovasiyalı inkişafın investisiya təminatının xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdir.

Innovasiyalı inkişafın investisiya tələbatı və investisiya təminatı

Innovasiyalı fəaliyyətin investisiya təminatı onun investisiya cəlbediciliyi ilə əlaqədar olsa da, əhəmiyyətli dərəcədə sahənin inkişaf prioritetləri ilə bağlıdır. Bu baxımdan əhalini ərzaq və digər aqro-əmal məhsulları ilə təmin etmək məqsədi ilə fəaliyyət göstərən müxtəlif aqrar-sənaye sahələrində innovasiyalı inkişafın maliyyə təminatı fərqli aktuallığa malik ola bilər. Ayrı-ayrı ölkələrdə və fərqli inkişaf mərhələlərində bu fərqlər müxtəlif olsa da, aqrar-sənaye sahələrinin ərzaq təhlükəsizliyinə yönəlik fəaliyyəti daha mühüm və onun maliyyələşdirilməsi məsələləri daha aktual hesab edilir.

Aqrar-ərzaq sektorunun investisiyaya tələbatı ümumilikdə aqrar sahəyə nisbətən kəmiyyətə qiymətləndirilmə baxımından daha real imkanlara malikdir. Deyək ki, insanların müxtəlif ərzaq məhsullarına tələbatını onların müxtəlif paltarlara olan tələbatından daha asan hesablamaq olur. Şərhlənən cəhət aqrar-sənaye sahələrində innovasiyalı inkişafın investisiya təminatının xüsusiyyətlərindən biri hesab edilə bilər. Qlobal miqyasda əhalinin ərzaqla təmin edilməsi üçün tələb olunan investisiyanın həcmi baxımından müvafiq beynəlxalq təşkilatların hesablamalarına əsaslanan bu mövqe maraqlıdır: “2030-cu ilə qədər yoxsulluq və aclığa son qoymaq üçün dünyanın hər il əlavə 265 milyard dollar investisiyaya ehtiyacı var. Bunun 140 milyard dolları kənd təsərrüfatına yönəldilməlidir” [6].

Aqrar iqtisadiyyatda qeyri-müəyyənlik və risk amilləri arasında kifayət qədər sıx korrelyasiya asılılığı müşahidə edilir. Digər tərəfdən aqrar sahədə daha innovasiyalı inkişaf riskli fəaliyyət tələb edir və bu səbəbdən banklar burada innovasiyalı inkişaf layihələrinə vəsait ayırmaqdan çəkinirlər. Tədqiqatlarda göstəriləni kimi, “banklar çox vaxt innovasiya layihəsinin maliyyələşdirilməsindən qeyri-müəyyənlik səviyyəsinin yüksək və mənfəətin nisbətən az olması səbəbindən imtina edirlər. Belə ki, innovasiya layihəsini maliyyələşdirmək üçün xüsusi maliyyə resurslarının olmaması, əlverişsiz kredit şərtləri və nəhayət, layihənin özünüödəmə dövrünün uzun olması onlara investisiya qoyuluşlarını bir çox firmalar üçün bəhə və sərfəsiz edir” [14].

Digər və heç də az əhəmiyyətli olmayan məqam kənd ərazilərində əhalinin gəlirlərinin nisbətən az olması və həmin ərazilərdə investisiya fəallığının təşviqinin qlobal miqyasda inkişafın inklüzivliyi və dayanıqlığına ciddi töhfə verə biləcəyi ehtimalının yüksək olmasıdır. “Dünyadakı yoxsulların dördü üçü kənd yerlərində yaşayır və əhəmiyyətli dərəcədə kənd təsərrüfatından asılıdır. Bundan əlavə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə insanların əksəriyyətinin dolanışıqı kənd təsərrüfatı, xüsusən də kiçik fermer təsərrüfatı ilə bağlıdır. Bu sektorda investisiyaları stimullaşdırmaq və innovasiyaları dəstəkləməklə inklüziv inkişafı təşviq edir, tərəfdaş ölkələrimizə insanlarını daha yaxşı qidalandıрмаğa, habelə öz təbii ehtiyatlarını qorumağa kömək edirik” [8].

Aqrar-sənaye sahələrində innovasiyalı inkişafın investisiya təminatının özünəməxsusluğunu şərtləndirən digər xüsusiyyət investorların aqrar sahəyə marağının arzu edilən səviyyədə olmaması ilə əlaqədardır. Belə vəziyyəti şərtləndirən amillər qismində ilk növbədə aqrar sahənin təbii-iqlim amillərindən güclü asılılığı ilə şərtlənən yüksək risklilik, sahələrarası mübadilədə qiymət disparitetinin mövcudluğu, istehsal dövrünün uzunluğu və s. qeyd olunur. Aqrar sahəyə investorların marağını qismən azaldan belə amillər bu və ya digər dərəcədə aqro-əmal sahələrinə də təsirsiz qalmır. Odur ki, aqrar-sənaye sahələrində, xüsusilə kənd təsərrüfatında innovasiyalı fəaliyyət üçün zəruri olan vasitələrlə və investisiya ilə təminatda çətinliklər yaranır. Həmin çətinliklərlə kiçik fermerlər daha çox qarşılaşırlar. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) məsul əməkdaşının G20

sammitində etdiyi çıxışda qeyd olunduğu kimi, “inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kiçik fermerlərin çox vaxt resurslara, texnologiyalara və bazarlara çıxışı məhduddur. Fermerlərin İKT-nin təqdim etdiyi imkanlardan tam istifadə etməsi üçün rəqəmsal texnologiyalara xüsusi çıxışının təmin edilməsi, onun potensialının inkişafının təşviqi və innovasiyalı fəaliyyət təcrübəsi mübadiləsinin asanlaşdırılması vacibdir” [9].

Aqrar-sənaye sahələrində, o cümlədən aqrar sahədə investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi mənbələrinin genişləndirilməsi zərurəti həmin mənbələr arasında seçim məsələsini aktuallaşdırır. Belə bir fikir maraq doğurur ki, “kənd təsərrüfatında əsas kapitalla investisiyaların həcmi, strukturu və onlardan istifadə səmərəliliyinin sahənin innovasiyalı inkişafında yeri və rolu əhəmiyyətli dərəcədə həmin vəsaitlərin mənbələrinin və inkişafa investisiya dəstəyinin formalarının seçimindən asılıdır” [12]. Haqqında danışılan sahələrdə innovasiyalı fəaliyyətə investisiya dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsi zamanı dayanıqlı inkişaf meyarları ön planda olmalıdır.

İnnovasiyalı inkişafın investisiya təminatı prosesində xüsusilə aqrar-sənaye sahələrində iqtisadi fəaliyyət subyektləri iqtisadi və institusional xarakterli ciddi problemlərlə qarşılaşırlar. Qlobal iqlim dəyişmələri və “Covid 19” pandemiyası haqqında danışılan vəziyyəti bir qədər də çətinləşdirmişdir. Aqrar-sənaye sahələrində qlobal iqlim dəyişmələrinin hətta yaxın perspektivə təsirləri belə arzu edilən səviyyədə tədqiq olunmayıb. Aparılan araşdırmalar isə qlobal iqlim dəyişmələri ilə şərtlənən risklərin idarə edilməsinə həsr olunub və verilənlərin qeyri-reprezentativliyi səbəbindən yanaşmaların konkretləşməsinə imkan yaratmır. Müraciət edilən və digər mənbələrdən əldə olunan nəticələr belə deməyə müəyyən əsas verir ki, aqrar-sənaye sahələrində innovasiyalı inkişafın investisiya təminatı sistemində risklərin idarə edilməsinə indiyə qədər istifadə olunan yanaşmalarla kifayətlənmək məqsədəuyğun deyil.

İnnovasiyalı inkişafın investisiya təminatına dövlət dəstəyi

Aqrar-sənaye sahələrində innovasiyalı inkişafın investisiya təminatı sisteminin özünəməxsusluğu bu sistemə dövlətin tənzimləyici tədbirlər kompleksinə xüsusi yanaşmalarını zəruri edir. Sahəyə dövlət dəstəyinin innovasiyalı inkişaf tələbləri baxımından kifayət qədər yüksək olmadığı və həmin dəstək prosesində təhrif ehtimalının yüksək olduğu barədə fikirlərə rast gəlinir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının ticarət və kənd təsərrüfatı üzrə direktorunun fikrincə, “dünyada kənd təsərrüfatına ayrılan büdcə dəstəyinin yalnız altı dollardan biri məhsuldarlığın davamlı artmasına və kənd təsərrüfatının dayanıqlığına təsirli töhfə verir. Dəstəyin böyük hissəsi ərzaq sistemlərinin yaxşılaşdırılması baxımından təsirsizdir ya da hətta zərərli. “COVID 19” pandemiyasından çıxdıqdan sonra hökumətlər kənd təsərrüfatı innovasiyalarını sahəyə dəstəyin mərkəzi elementinə çevirməlidirlər” [7]. Aqrar-sənaye sahələrində innovasiyalı inkişafa dövlət dəstəyi tədbirlərinin aşağı səmərəliliyinin həmin təsirlərin gözlənilən səviyyəsindən az olması onların reallaşdırılması mexanizminin əsaslı surətdə təkmilləşdirilməsi məsələlərini aktuallaşdırır.

İnnovasiyalı inkişafın investisiya təminatının haqqında danışılan sahələrdə yaxşılaşdırılması imkanları müvafiq stimullaşdırıcı tədbirlər kompleksi daxilində daha səmərəlidir. Bu baxımdan aşağıdakı mənbədə bildirilən mövqe, zənnimizcə, kifayət qədər diqqətəlayiqdir. “İnvestisiya təminatı və innovasiyalı inkişafın başlanğıc vəziyyətinin yaxşılaşdırılması investisiyaların cəlb edilməsi, insan kapitalına daha çox vəsait qoyuluşu, elmi işçilərin maaşlarının artırılması kimi stimullar kompleksi,

xarici investisiyalar axınının artması, müəssisələrə maddi dövlət dəstəyinin göstərilməsi və onlara daha əlverişli şərtlərlə kredit verilməsi və s. sayəsində mümkündür” [11, s. 878].

Aqrar-sənaye sahələrində innovasiyalı inkişafın investisiya təminatı sisteminə dövlət dəstəyinin, xarici təcrübədən görüldüyü kimi, hazırda səmərəli hesab edilən formalarından biri dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığıdır. Dövlət və özəl bölmə tərəfdaşlığı innovasiyalı inkişafın investisiya təminatının o cümlədən aqrar-sənaye sahələrində yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynamaq iqtidarındadır. Həmin tərəfdaşlığın arzuolunan nəticələr verməsi üçün müvafiq normativ-hüquqi bazanın innovasiyalı inkişaf tələblərinə mütəmadi olaraq uyğunlaşdırılması məqsədəuyğun hesab edilir. Zənnimizcə, dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı aqrar sahədə innovasiyalı inkişafın investisiyalaşmasında özünü doğruldan ən mühüm vasitələrdən biri kimi daha böyük perspektivlərə malikdir.

Innovasiyalı inkişafın investisiya təminatının səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından dövlət və özəl bölmə tərəfdaşlığının həyata keçirilməsi halında “dövlət kapitalının rolu təkcə innovasiyalı fəaliyyətin vəsaitlə təmin edilməsindən daha çox dövlət və bələdiyyə zəmanətlərinin verilməsi, faiz dərəcələrinin subsidiyalaşdırılması, habelə innovasiya infrastrukturunun yaradılmasında ifadə olunmalıdır” [15, s. 22-23] fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir.

Innovasiyalı inkişafın investisiya təminatında müvafiq fondlardan istifadə təcrübəsi kifayət qədər geniş yayılmışdır. “Bir çox ölkələrdə aqrar sahənin innovasiyalı inkişaf təcrübəsində maliyyə qrantlarından istifadədən innovasiya fondlarından istifadəyə keçid baş verir. Onlar investisiya qoyuluşları üçün stimullar və resurslar, habelə investorlarla yenilikçilər, istehsalçılar, sahibkarlar və dövlət qurumları arasında əməkdaşlığı təmin etmək üçün istifadə olunur. Innovasiya fondları müraciət edənlərin təkliflərinin məqbuluğunun, aktuallığının və keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sistemi əsasında məqsədli müraciət edənlərə qrantlar ayırır” [13].

İnkişaf edən ölkələrdə innovasiya fondlarının fəaliyyətində müəyyən çətinliklər də meydana gəlir. Postsovet məkanı ölkələrində, o cümlədən Rusiya Federasiyasında “innovasiyaları maliyyələşdirən mövcud dövlət fondları öz fəaliyyətlərini əsasən kiçik və orta biznesdə cəmləşdirir. Belə fondların fəaliyyəti bir sıra, o cümlədən qanunvericilik və tənzimləyici xarakterli maneələrlə rastlaşır” [4]. Həmin maneələrin aradan qaldırılması innovasiyalı fəaliyyətin iqtisadi və maliyyə tənzimlənməsi məsələlərinə vahid verilənlər bazasına əsaslanan elmi yanaşma tələb edir.

Rəqəmsal mühit və bilik amili

Aqrar sahədə innovasiya sistemləri təşəkkül mərhələsindədir. Bu istiqamətdə az-çox dərəcədə kompleks hesab edilə bilən araşdırmalar kifayət qədər deyildir. Odur ki, həmin istiqamətdə atılmış hər hansı əsaslı addım, diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan Dünya Bankının elmi araşdırmalara əsaslanan və sonrakı tədqiqatlar üçün metodik vəsait ola biləcək “Kənd təsərrüfatında innovasiya sistemləri” mövzusunda məcmuəsi maraq doğurur [16].

İqtisadiyyatın rəqəmsal sektorunun intensiv inkişafı və bilik amilinin rolunun sürətlə artması investorların aqrar-sənaye sahələrində innovasiyalı fəaliyyətə marağını artırmağa bilər. Bu məqsədlə “kənd təsərrüfatının inkişafının iqtisadi artım və yoxsulluğun azaldılması mənbəyi kimi potensial rolunu yerinə yetirməsi üçün o, daim bilik və innovasiyalar hesabına yenilənməlidir. Resursları innovatorların ixtiyarına vermək və istehsalçıları, kənd təsərrüfatı xidmət təminatçıları və sahibkarları yeni metod və texnologiyaların işlənilməsinə hazırlanması və tətbiqi sahəsində əməkdaşlığa

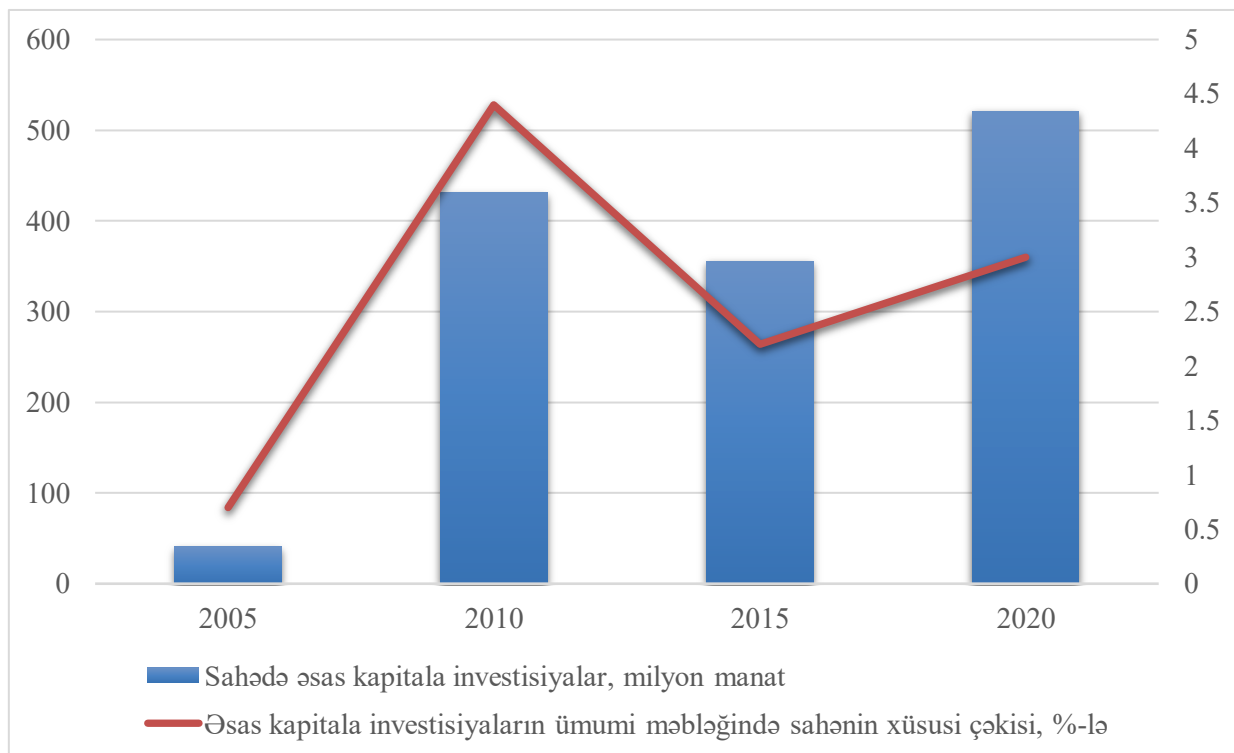
fəal surətdə həvəsləndirmək aqrar bilikləri generasiya edən təsisatlar üçün prioritet olmalıdır” [13]. Haqqında danışılan prioritetlərin reallaşdırılması yüksək ehtimalla onların iqtisadi məqsədəuyğunluq tələblərinə münasibliyi, o cümlədən iqtisadi subyektlərin rəqabət qabiliyyətinə təsiri dərəcəsindən asılı olacaqdır.

Hal-hazırda innovasiya fondlarına müraciət edən aqrar istehsal və emal subyektlərinin təkliflərinin məqbulğunun, aktuallığının və keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sisteminin səmərəliliyinin şəffaflyq şəraitində fəaliyyəti üçün də rəqəmsal mühit real imkanlar açır. Həmin imkanların gerçəkləşdirilməsi Böyük verilənlər, Virtual reallyq və bu kimi bir sıra digər rəqəmsal texnologiyaların fəal tətbiqi sayəsində mümkündür.

Azərbaycanda innovasiyalı aqrar-sənaye fəaliyyətinin investisiyalaşdırılması vəziyyəti və imkanlar

Azərbaycanda 2005-2020-ci illər ərzində kənd təsərrüfatına yönəldilən investisiyalar bəzi tərəddüdlərlə müsbət dinamikaya malik olmuşdur. Sahənin ümumilikdə iqtisadiyyatda əsas kapitalla investisiyalarda xüsusi çəkisinin dinamikasında da tərəddüdlər olmuş, bununla belə təhlil dövründə kifayət qədər əhəmiyyətli artım baş vermişdir (*Şəkil 1*).

Şəkil 1. Azərbaycanın kənd təsərrüfatında əsas kapitalla investisiyaların həcmi və payının dinamikası

	2005	2010	2015	2020
Aqrar sahədə əsas kapitalla investisiyalar, milyon manat	40,7	431,0	355,4	520,6
Əsas kapitalla ümumi investisiyalarda sahənin payı, %-lə	0,7	4,4	2,2	3,0

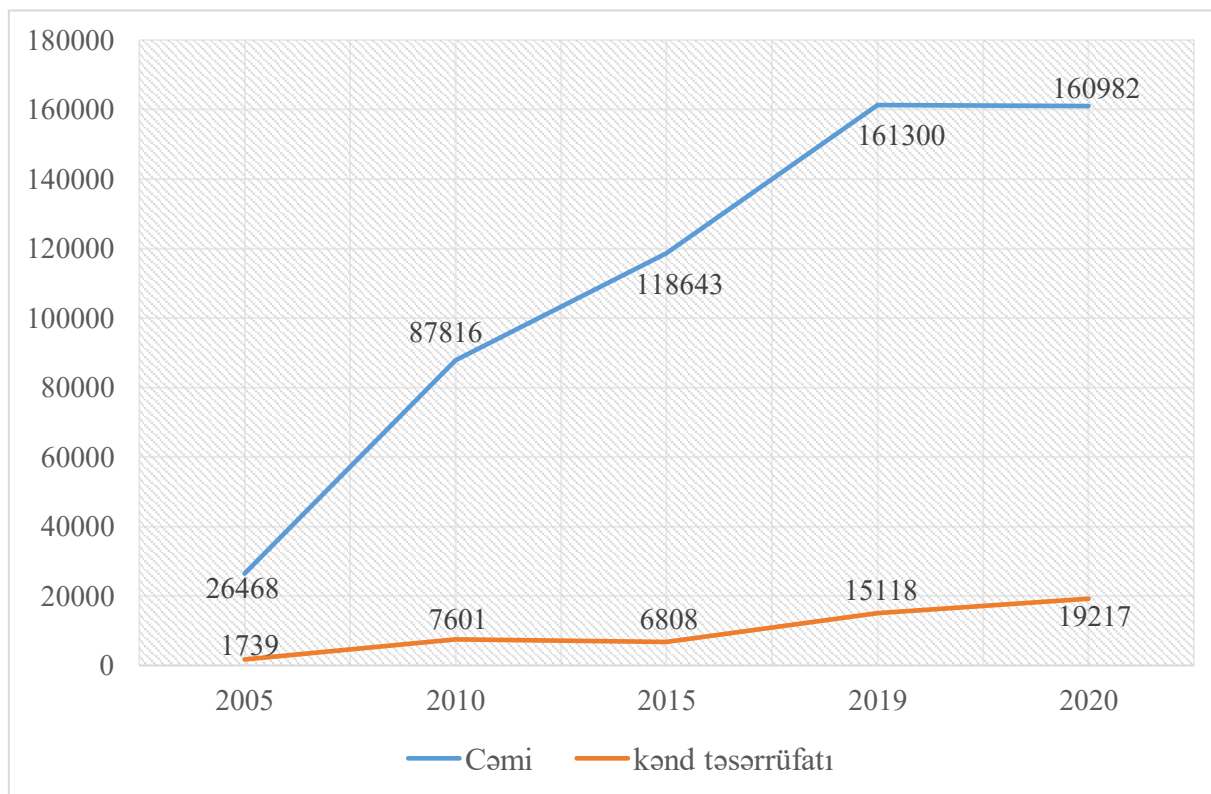
Mənbə: [1].

Son dövrlərdə aqrar-sənaye sahələrində ekoloji təmiz ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını artırmaq məsələlərinə diqqət güclənir. Belə ki, “ölkəmizdə sertifikatlı üzvi məhsullar istehsal edilir, əsasən Avropa ölkələrinə və ABŞ-a satılır. Üzvi nar məhsulları, meyvə şirələri, müalicəvi və ətirli bitkilər, fındıq əsasən ixrac bazarlarına yönəldilir. Bütün dünyada ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı torpaqları kimi tanınan torpaqlarda Azərbaycanın payı 0,05, Asiya qitəsində isə 0,216 faiz təşkil edir” [5].

Seleksiya işinin xalq seleksiyasından bəhrələnməklə istisnasız olaraq elmi əsasda aparılması haqqında danışılan sahələrdə innovasiyalı inkişaf baxımından həlledici əhəmiyyətə malikdir. Ölkədə 2015-2020-ci illərdə kənd təsərrüfatında dövlət reyestrinə daxil edilmiş yeni bitkilərin sayı artaraq 14-dən 21-ə çatmış, bununla belə kənd təsərrüfatı bitkilərinin sınaq üçün təqdim olunmuş sortları və hibridlərinin sayı demək olar ki, dəyişməz qalmışdır (20-yə yaxın). Kənd təsərrüfatı üzrə alınmış patentlərin sayı isə təhlil dövründə artaraq 4-dən 22-yə çatmışdır.

Aqrar sahədə tədqiqat və işləmələrə çəkilən daxili cari xərclər 2005-2020-ci illər ərzində 11 dəfə artsa da, təhlil dövrünün sonuna bu məqsədlə ayrılan vəsaitin (19,2 milyon manat) kifayət qədər yüksək olduğunu demək mümkün deyildir (*Şəkil 2*).

Şəkil 2. Aqrar sahədə tədqiqat və işləmələrə çəkilən daxili cari xərclər, min manat

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır (ilkin mənbə [3]).

Azərbaycan sənayesinin qida məhsulları və içki istehsalı sahələrində əsas kapitalla investisiyaların dinamikasına baxış onun məbləğində 2015-2020-ci illər ərzində davamlı artım baş verdiyini söyləməyə imkan verir (*Cədvəl*). Bununla belə, həmin sahələrdə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərin dinamikasının təhlili hər hansı davamlı bir meyil müşahidə etməyə imkan vermir.

Cədvəl. Azərbaycanın sənayesinin bəzi aqro-əmal sahələrində əsas kapitala investisiyalar və texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Əsas kapitala investisiyalar, milyon manat: - qida məhsulları istehsalı	87,9	63,6	125,5	196,6	140,4	225,1
- içki istehsalı	23,7	4,1	26,9	39,3	21,3	39,4
Texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat: - qida məhsulları istehsalı	-	-	81.5	338	208,7	8667
- içki istehsalı	12792,0	1911,0	151.0	-	642,0	-

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır (mənbə [2]).

Bir məsələni xüsusi olaraq qeyd etməyi məqsəduyğun hesab edirik. Unutmaq olmaz ki, “innovasiyalar investisiya qoyuluşlarının əsasını təşkil edir, innovasiya olmadan kapital qoyuluşu səmərəsiz ola bilər, rəqabət qabiliyyəti olmayan məhsulların istehsalının uzanmasına səbəb ola bilər. Eyni zamanda innovasiyaların tətbiqinin konkret məqamları təkcə modernləşdirmə və texnoloji inkişaf üçün prioritet sahələrin siyahısı ilə deyil, həm də multiplikator effektinin məntiqi ilə müəyyən edilməlidir” [4]. Konkret halda bu mənbədə göstəriləyi kimi, modernləşdirmə və texnoloji inkişaf üçün prioritet sahələrin multiplikator effektinin məntiqi ilə müəyyən edilməsi onu nəzərdə tutur ki, ilk növbədə inkişafı iqtisadiyyatın digər sahələrinin məhsullarına maksimum məcmu tələbi yaratmağa qadir olan obyektlərdə əsas kapitala investisiya qoyulmalıdır.

Müraciət edilən mənbədəki mövqe ilə razılaşmaqla bildirmək istəyirik ki, sadalanan tədbirlər, bir-birinə alternativ deyil və onların birgə reallaşdırılması imkanları həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır.

Nəticə

Aqrar-sənaye sahələrində innovasiyalı inkişafın investisiya təminatının yaxşılaşdırılması imkanlarının genişləndirilməsi müvafiq stimullaşdırıcı tədbirlər kompleksinin reallaşdırılması ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə insan kapitalına daha çox vəsait qoyuluşu, innovasiya fəaliyyəti sahəsində əməyin daha güclü stimullaşdırılması, habelə müəssisələrə maddi dövlət dəstəyinin göstərilməsi və onlara daha əlverişli şərtlərlə kredit verilməsi məqsəduyğundur. İnnovativ inkişafın sürətləndirilməsi baxımından aqrar sənaye sektoruna xarici investisiya axınının artması üçün əlverişli şəraitin formalaşdırılması da önəmlidir. Eyni zamanda risklər və borc öhdəliklərinin optimal idarə edilməsi, investisiya strategiyasının reallaşdırılması üçün sığorta alətlərindən fəal istifadə və maliyyə zamanəti sisteminin təkmilləşdirilməsi məsələlərinin həlli xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunlarla yanaşı, hazırda kiçik fermerlərin rəqəmsal texnologiyalara çıxışının asanlaşdırılması üçün innovasiyalı fəaliyyət üzrə təcrübə mübadiləsinin genişləndirilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, Bakı, 2015, s. 52, 56; Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, Bakı, 2021, s. 55, 56.
2. Azərbaycanın sənayesi. 2017, s. 66-67, s. 93; Azərbaycanın sənayesi. Bakı, 2021, s. 97, s. 104.
3. Azərbaycanca Təhsil, Elm və Mədəniyyət, Bakı, 2021, s. 356.
4. Антипин Д.А. Инвестиционное обеспечение инновационной деятельности в РФ: проблемы и пути решения. Вестник Иркутского государственного технического университета, 2012. <https://cyberleninka.ru/article/n/investitsionnoe-obespechenie-innovatsionnoy-deyatelnosti-v-rf-problemy-i-puti-resheniya>
5. Əliyev E. Ekoloji təmiz məhsul - insanlar üçün sağlamlıq, dövlət üçün gəlir. "Azərbaycan qəzeti". 2 aprel 2022.
6. Francine Picard, Emma Jessie, McGhie and Carin Smaller (2017). More and Better Investments Are Needed in Agriculture and Food Systems. What can parliamentarians do about it? <https://www.iisd.org/story/better-investments-in-agriculture-and-food>
7. Government support to agriculture is low on innovation, high on distortions. 22/06/2021. <https://www.oecd.org/newsroom/government-support-to-agriculture-is-low-on-innovation-high-on-distortions.htm>
8. Investing in sustainable agriculture and food systems. https://ec.europa.eu/international-partnerships/topics/investing-sustainable-agriculture-and-food-systems_en
9. Investment in agricultural innovation needed to fight poverty and hunger. 2016 <https://www.fao.org/news/story/en/item/417344/icode2022>
10. Кузьминых Н.А. Инвестиционное обеспечение инновационной деятельности. Интеллект. Инновации. Инвестиции. №2,2012, с. 81-85.
11. Natalia Germanjuk. Investments in the development of innovative management in the company. September 2018. *Baltic Journal of Economic Studies* 4(4):87-92. DOI:10.30525/2256-0742/2018-4-4-87-92
12. Ozerova M.G., Sharopatova A.V. Investment support for the development of agriculture in the region/ March 2021/ IOP Conference Series Earth and Environmental Science 677(2):022082/ DOI:10.1088/1755-1315/677/2/022082, s. 1/6.
13. Rajalahti Riikka; Larson Gunnar. 2011. Agricultural Innovation Funds. Agricultural and Rural Development Notes; No. 55. Washington, DC: World Bank. © World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/9453> License: CC BY 3.0 IGO.
14. Распопова М.А. Потребность в инвестициях в инновационное развитие и их эффективность. Вестник Саратовского государственного технического университета. 2006
15. Шевелев А.А. Инвестиционное обеспечение инновационной деятельности на основе частного капитала. Автореф... дисс. к.э.н. 08.00.05, Белгород, 2012. 25 с.
16. World Bank. 2012. Agricultural Innovation Systems: An Investment Sourcebook. Agricultural and Rural Development. World Bank. © World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/2247> License: CC BY 3.0 IGO

Ph.D., F.M. Ibrahimov

Economic issues expert of the Center for Socio-Economic and Ecological Research Public Union

Investment support for innovative development: features of agro-industrial sectors

Abstract

Investment support for innovative development is one of the main factors determining the competitiveness of economic entities. The decisive role of this supply system in the agro-industrial sector is more pronounced in terms of food security.

The article reveals the features of investment support for innovative development in the agro-industrial sectors, shows ways to improve this provision. The attitude to the mechanism of state support of investment support for innovative development is expressed, as well as the features of their application in these areas. The influence of the digital environment and the knowledge factor on the provision of investments in the innovative development of the agro-industrial complex is assessed. Issues of investing in innovative agro-industrial activities in Azerbaijan were considered.

Keywords: *agro-industrial sectors, innovative development, investment support, state support, knowledge, digital environment.*

Д.ф.э.н., Ф.М. Ибрагимов

Эксперт по экономическим вопросам Общественного объединения
«Центр социально-экономических и экологических исследований»

Инвестиционное обеспечение инновационного развития: особенности агропромышленных отраслей

Резюме

Инвестиционная поддержка инновационного развития является одним из основных факторов, определяющих конкурентоспособность хозяйствующих субъектов. Решающая роль этой системы обеспечения в агропромышленном секторе более выражена с точки зрения продовольственной безопасности.

В статье раскрыты особенности инвестиционной поддержки инновационного развития в агропромышленных отраслях, показаны пути совершенствования этого обеспечения. Выражено отношение к механизму государственной поддержки инвестиционной поддержки инновационного развития, а также озвучены особенности их применения в указанных сферах. Оценено влияние цифровой среды и фактора знаний на обеспечение инвестиций в инновационное развитие агропромышленного сектора. Были рассмотрены вопросы инвестирования в инновационную агропромышленную деятельность в Азербайджане.

Ключевые слова: *агропромышленные отрасли, инновационное развитие, инвестиционное обеспечение, государственная поддержка, знания, цифровая среда.*

UOT: 338.43; 332.146

SUBTROPİK BİTKİÇİLİK MƏHSULLARI İSTEHSALININ İNNOVATİV TEXNOLOGİYALAR ƏSASINDA GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Nuridə Əliş qızı Qasımova

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin dissertantı

e-mail: nurida.qasimova1971@gmail.com

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda subtropik bitkiçiliyin müasir vəziyyəti təhlili olunur, bu sahədə baş verən irəliləyişlər qeyd olunur. Eyni zamanda subtropik bitkilərin əsas növlərinin istehsalının və ixracının daha da genişləndirilməsi məsələlərinin həllində innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə yaranan imkanlar dəyərləndirilir. Bu istiqamətdə intensiv bağların genişləndirilməsinin, məhsuldarlığın daha da yüksəldilməsinə yol açan becərmə texnologiyalarından istifadənin əhəmiyyəti göstərilir.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, subtropik bitkiçilik, innovativ texnologiyalar, intensiv bağçılıq.

Giriş

İqlim şəraitinə görə Azərbaycanda subtropik bitkilərin becərilməsinə geniş imkanlar var. Bu sahənin məhsulları ölkə daxilində istehlak olunmaqla bərabər xarici bazarlara da ixrac olunur.

Bitkiçilik sahəsinin bir qolu kimi subtropik meyvəçilik Azərbaycanın müxtəlif təbii-iqtisadi zonalarında inkişaf etmişdir. Sitrus meyvələri Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda, zeytun, əncir Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunda, nar, xurma əsasən Mərkəzi Aran, Mil-Muğan və Qazax-Tovuz iqtisadi rayonlarında, qərzəklilər isə Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, qismən də Abşeron-Xızı iqtisadi rayonlarında istehsal olunur.

Aqrar sahədə, o cümlədən bitkiçilik sektorunda innovativ inkişaf məhsul istehsalının səmərəliliyini və rəqabət qabiliyyətini artırmağa, ixracın genişlənməsinə kömək edir.

Subtropik bitkiçilikdə yeniliklərin qəbulu və tətbiqi keyfiyyətli məhsul istehsalının genişləndirilməsinin vacib şərtidir. Məhz bu baxımdan kənd təsərrüfatının inkişafında əsas istiqamətlərdən biri istehsalın davamlı olaraq artırılmasına imkan verən innovativ texnologiyaların tətbiqidir.

Məqalədə subtropik bitkiçiliyin müasir vəziyyətinin təhlili və onun innovativ texnologiyalar əsasında inkişaf imkanlarının araşdırılması məqsədi qarşıya qoyulmuşdur.

Subtropik bitkiçiliyin inkişafının mövcud vəziyyəti

Subtropik bitkilər 3 əsas yarımqrupa bölünür:

- Sitrus bitkiləri: (portağal, naringi, limon, qreypfrut)
- Müxtəlif meyvələr: (zeytun, əncir, nar, xurma, innab, feyxoa, muşmula)
- Qərzəkli bitkilər: (fındıq, badam, qoz, şabalıd)

Bundan əlavə, çay plantasiyaları və çəltik bitkisi də subtropik bitkilərə aid edilir.

Azərbaycanda mövcud təbii-iqlim şəraiti subtropik bitkiçilik məhsullarının demək olar ki, böyük bir hissəsinin inkişaf etdirilməsinə imkan verir. Subtropik bitkiçilik məhsullarına daxili tələbatın yüksək olması və eyni zamanda bu məhsulların ixracıya uyumlu olması sahənin inkişafını şərtləndirir. Məhz bu baxımdan Azərbaycanda sitrus meyvəçiliyinin və çayçılığın inkişafına dair dövlət proqramları qəbul edilmişdir. Qəbul edilmiş proqramlarda qarşıya qoyulan əsas məqsəd ölkədə müvafiq məhsullara olan tələbatın daha dolğun ödənilməsi, istehsal edilmiş məhsulların ixracının artırılması, kənd əhalisinin məşğulluq səviyyəsinin və maddi rifahının yüksəldilməsi üçün subtropik bitkiçiliyin inkişafını stimullaşdırmaqdan ibarətdir [1; 2].

Eyni zamanda “Azərbaycan Respublikasında sitrus meyvələri, çay və çəltik istehsalının inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 12 sentyabr tarixli 3227 nömrəli Sərəncamı sitrus meyvəçiliyinin inkişafına təkan verməklə bu sahələrin inkişafına stimül yaratmışdır. Son illərdə sahəyə investisiya qoyuluşu artmış və subtropik bitkiçilik növləri üzrə çoxillik əkmələrin sahəsi genişlənməmişdir. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin 2020-ci ilə olan məlumatına görə, intensiv və superintensiv bağlar ümumi bağların 14 faizini təşkil edib. İntensiv bağlar əsasən tumlu (alma) və çəyirdəkli (şaftalı, gilə) meyvə bağlarıdır. Subtropik bitkiçilik üzrə əkmələrin dinamikası isə *Cədvəl 1*-də verilmişdir.

Cədvəl 1. Subtropik bitkiçilik üzrə əkmələrin dinamikası (min ha)

	2016	2017	2018	2019	2020	2020-ci ildə 2016-cı ilə nisbətən, %-lə
Nar	22.5	22.6	22.6	22.9	22.7	100.8
Xurma	11.3	11.6	12.0	12.3	12.7	112.4
Əncir	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	0
Zeytun	3.8	3.3	3.9	5.8	6.4	168.4
Naringi	1.8	2.2	2.7	2.8	2.8	155.5
Portağal	0.3	0.4	0.5	0.5	0.6	2 dəfə
Limon	0.5	0.5	0.6	0.6	0.6	120.0
Feyxoə	1.1	1.3	1.5	1.5	1.5	136.4
Kivi	0.1	0.1	0.14	0.2	0.2	2 dəfə
Fındıq	55.3	67.6	75.0	79.5	79.6	143.9
Qoz	3.6	4.4	5.1	5.6	5.9	163.9
Şabalıd	0.4	0.4	0.3	0.3	0.3	75.0
Çay	1.0	1.1	1.1	1.1	1.1	110.0

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/> (Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq)

Statistik məlumatlardan göründüyü kimi, Azərbaycanda subtropik bitkilər arasında əkin sahəsinə görə ən yüksək yeri fındıq, nar, xurma və zeytun bağları tutur və bu bitkilər üzrə əkin sahələri artan trendə malikdir. Onu da qeyd etmək son illərdə bir çox bağların salınmasında intensiv bağçılığa üstünlük verilmişdir, lakin bu bağlarda rayonlaşmaya az diqqət yetirildiyindən bəzi bağlar sıradan tez çıxır və ya məhsuldarlığı aşağı düşür. Subtropik bitkiçilik məhsulları istehsalının dinamikası *Cədvəl 2*-də verilmişdir.

Cədvəl 2. Subtropik bitkiçilik məhsulları istehsalının dinamikası (min ton)

	2016	2017	2018	2019	2020	2020-ci ildə 2016-cı ilə nisbətən, %-lə
Nar	145.1	156.8	155.1	181.0	182.1	125.5
Xurma	142.9	147.2	160.1	177.1	185.2	129.6
Əncir	8.8	9.3	11.2	12.1	12.3	139.8
Zeytun	1.6	1.7	1.1	1.1	1.0	62.5
Naringi	39.1	35.2	37.0	38.5	39.9	102.0
Portağal	3.0	3.0	3.1	3.5	3.9	130.0
Limon	4.6	4.6	4.6	4.8	4.9	106.5
Feyxoə	9.6	9.2	9.8	11.1	11.7	121.8
Kivi	0.2	0.2	2.1	2.2	2.8	14 dəfə
Fındıq	34.3	45.5	52.1	53.8	49.5	144.3
Qoz	9.4	9.8	11.7	11.6	12.6	134.0
Şabalıd	0.8	0.6	0.6	0.6	0.6	75.0
Yaşıl çay	1.0	0.8	0.9	0.9	0.9	90.0

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/> (Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və baliqçılıq)

Statistik məlumatlara görə, müqayisə olunan illərdə yaşıl çay və şabalıd istisna olmaqla digər məhsullar üzrə istehsal artmışdır. Bu, əsasən bağ sahələrinin genişlənməsi, məhsuldar sortlardan istifadə olunaraq bağçılığın inkişaf etdirilməsi və yeni salınmış bağların tədricən barverən yaşa keçməsi ilə əlaqədardır. Məhsul istehsalının artımı həm daxili tələbatın ödənilməsinə, həm də ixrac həcmimin artmasına imkan verir. Subtropik bitkiçilik məhsulu istehsalında əsas yeri xurma və nar məhsulu tutur. 2020-ci ilin statistik məlumatına görə, istehsal olunan nar məhsulunun (182.2 min ton) 20.4 min tonu (11.2%) ərzaq məhsulu istehsalı üçün emal olunmuş, 139.5 min tonu (76.6%) emal edilmədən istehlak olunmuş, 19.5 min tonu (10.7%) isə ixrac olunmuşdur. Xurma məhsulunun isə 125.8 min tonu (67.9%) təzə halda, 14 tonu qurudulmuş halda ixrac olunmuşdur. Bu məhsulların əsas ixrac olunduğu ölkə Rusiya Federasiyası olmuşdur. Ümumilikdə Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının 90%-i Rusiya bazarının payına düşür. Hazırda dünyada baş verən proseslər və Rusiyaya tətbiq olunan sanksiyalar ixrac bazarı ilə bağlı problemlər yaratmaqdadır.

Aparılan araşdırmalarımız və idxal-ixrac əməliyyatlarını özündə əks etdirən statistik məlumatların təhlili göstərir ki, subtropik bitkilərin emalından alınan (nar məhsulları) məhsulların ixracı nisbətən aşağı səviyyədədir və bu da sahənin inkişafının sürətləndirilməsi baxımından əlverişli deyildir.

İqtisadçı alim E.A. Quliyev də öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, meyvə-tərəvəz konservləri, həmçinin meyvə şirələri, təbii üzüm şərabları ixracında olan potensialdan olduqca aşağı səviyyədə istifadə olunur. Qeyd edilənlər bu məhsullar və digər qida məhsullarının ixracı sahəsində sistemli tədbirlərin görülməsi, məqsədli layihələrin hazırlanması, xarici fəaliyyətin daha səmərəli tənzimlənməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi zərurətinin aktual olduğunu göstərmişdir [4. Səh. 385].

Subtropik bitkiçilik sahəsinin inkişaf etməsində istehsal olunan məhsulların həm təzə halda, həm də emal edilmiş halda (nar, xurma, sitrus meyvələri və zeytun) ixracının artırılmasının və ixrac coğrafiyasının genişləndirilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Subtropik bitkiçiliyin inkişafında innovativ texnologiyaların tətbiqi

Əhalinin ərzaq məhsullarına və sənayenin xammala olan tələbatının ödənilməsi innovativ texnologiyaların bitkiçilik kimi kifayət qədər mühafizəkar sahədə də fəal şəkildə tətbiq olunmasını şərtləndirir. Son 10-20 ildə yeni üsul və yanaşmalar əldə edilən məhsulların həcmi artırmaqla yanaşı, keyfiyyətinin də yüksəlməsinə səbəb olur.

Aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi üçün tətbiqi texnoloji tədqiqatlar aşağıdakı əsas istiqamətlərdə (sahələrdə) inkişaf edir:

- kənd təsərrüfatı, meliorasiya, su və meşə təsərrüfatı;
- bitkiçilik və bitki mühafizəsi;
- zootexnika və baytarlıq;
- istehsalın mexanikləşdirilməsi, elektriklişdirilməsi və avtomatlaşdırılması;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması və emalı.

Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatının və eləcə də subtropik bitkiçiliyin innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə inkişaf etdirilməsi kəndin dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə uyğun olmalıdır. Buna aşağıdakılar daxil ola bilər:

- sağlamlığın və sosial rifahın təmin edilməsi;
- təmiz içməli su ilə təminat;
- əlverişli və davamlı enerji, tam məşğulluq, davamlı inkişaf və davamlı iqtisadi artım;
- dayanıqlı sənayələr, sürətləndirilmiş innovasiya və davamlı infrastruktur;
- ədalətli, təhlükəsiz və davamlı yaşayış evləri ilə təminat;
- davamlı istehlak və istehsal nümunələri;
- iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma.

Qeyd edilən bu amillər iqtisadi rayonlarda mövcud olan yerüstü təbii-iqtisadi resursların davamlı idarə olunmasını və dayanıqlı inkişafının həyata keçirilməsinin gücləndirilməsini şərtləndirir. Belə ki, subtropik bitkilər digər bitkilərdən fərqlidir və xüsusi sənaye əhəmiyyətli istehsal xüsusiyyətlərinə malikdir. Məsələn, istehlak vərdisləri bazar tələbinə təsir edir. Subtropik bitki məhsullarının istehlak tələbi yüksək olmaqla bərabər qiymət və kəmiyyət baxımından reaksiyası kifayət qədər həssasdır. Məhsulun standartlaşdırılması, saxlanması və daşınması ilə yanaşı bəzi məhsullar saxlanmağa çox da davamlı deyil (xurma, əncir, naringi, feyxoa) və nəqliyyat xərcləri nisbətən yüksəkdir.

Son illərdə subtropik bitkiçiliyin (sitrus meyvələri, nar, xurma, zeytun, çay, fındıq, qoz, şabalıd və s.) kənd təsərrüfatında əhəmiyyəti gündən-günə artır. Çünki hazırda ixrac olunan bəzi tərəvəz məhsullarından (pomidor, xiyar) başqa beynəlxalq bazarın tələbatını ödədiyi müddətə subtropik bitkilərin becərilməsinin daha da genişlənməsi xarici bazarda ölkənin aqrar sahəsinin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin daha çox göstəricisi kimi özünü xarakterizə edir. Məsələn, fındıq və nar məhsulu həm təzə halda, həm də emal məhsulu kimi dünya bazarında yüksək qiymətlə istehlak olunan məhsuldur.

Subtropik meyvəçiliyin və çayçılığın iqtisadi səmərəsinin yüksəldilməsinin əsas yollarından biri istehsalının intensivləşdirilməsi və məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasıdır. Bu məqsədlə ağacların və kolların boyuna və çətirinə xüsusi forma verməklə hər hektarda 200-300 əvəzinə 600-800 ağac, yaxud kol yetişdirilməsi və hər bitkidən normal bar almasına imkan yaradılması yüksək məhsul toplanmasını təmin edə bilər.

Subtropik bitkiçilik sahəsinin innovativ texnologiyalarının mühüm hissəsi yüksək məhsuldar meyvə tinglərinin tətbiqi, tinglərə və ya meyvə ağaclarına qulluq sisteminin və onların istehsalının əlavə məhsuldarlığını təmin edən intensiv texnologiyaların inkişafı üzrə ixtisaslaşmışdır. Son illərdə Azərbaycanda intensiv və superintensiv bağçılığın inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. İntensiv və superintensiv bağçılığın inkişafı əsasən alma, gilə, nektarin, şaftalı və üzüm bitkisi sahələrini əhatə edir. Subtropik bitkiçilik sahəsi isə ənənəvi üsullarla genişlənməkdədir.

İntensiv bağçılığın inkişafı dövlət tərəfindən stimullaşdırılır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 27 iyun tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının subsidiyalaşdırılması Qaydası"na uyğun olaraq Aqrar Subsidiya Şurası 2020-ci il üzrə bitkiçilik sahəsində regionlara görə əkin, məhsul və toxum əmsalları, ting kvotaları və ehtiyacların müəyyən edilməsi barədə qərar qəbul etmişdir.

Alma, armud, gilə, gavalı, şaftalı, ərik, alça və badam bitkiləri üzrə 1 hektara minimum 650 ədəd vegetativ calaqaqaltı tingi, xurma və nar bitkiləri üzrə 450 ədəd, limon, portağal, naringi və feyxoa bitkiləri üzrə 650 ədəd, fındıq bitkisi üzrə 330 ədəd, əzgil, zoğal, iydə, əncir, qoz, zeytun və digər bitkilər üzrə 330 ədəd tingin əkildiyi bağlara subsidiyalar verilmişdir [11].

İqtisad elmləri doktoru A.H. Vəliyevin qeyd etdiyi kimi, əvvəlki dövrlərdə bir tərəfdən innovasiyaların maliyyə təminatının zəifliyi, digər tərəfdən kənd təsərrüfatının ekstensiv inkişafının onillərlə davam edən tarixi ilə bağlı sahənin innovasiyalara həssaslığı yüksək olmamışdır. Açıq iqtisadiyyat şəraitində rəqabət qabiliyyəti kənd təsərrüfatında həyati əhəmiyyətə malikdir. Odur ki, innovasiyalara müsbət münasibət aqrar sahədə və sahələrarası əlaqələrdə dəstəklənməlidir [3. Səh. 363].

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq innovativ inkişafın dövlət tərəfindən dəstəklənməsi sayəsində davamlı olaraq elmi tədqiqatların aparılmasının iqtisadi rayonlarda dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün əsas olan innovasiya və elmi yeniliklərin stimullaşdırılmasının mühüm vasitəsi olduğunu deyə bilərik. Yalnız elmi tədqiqatların köməyi ilə qarşıya çıxan problemlərin aradan qaldırılması üçün yeni həllər hazırlamaq mümkündür.

Bütün bu qeyd edilən məsələlərin öz həllini tapması kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bərabər kəndin inkişafının təmin edilməsinə də imkan verir.

Nəticə

Aparılan tədqiqat göstərir ki, əvvəlki dövrlərdə respublikamızın subtropik meyvə bağlarının genişlənməsi əsasən ənənəvi üsullarla həyata keçirilmişdir. Hazırda intensiv bağçılığın inkişaf etdirilməsini stimullaşdırmaq üçün dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına ixrac əhəmiyyətli subtropik meyvələrdən portağal, naringi, limon, fındıq, zeytun və nar bağlarının salınmasına dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyi verilir. Subtropik bitkiçiliyin iqtisadi əhəmiyyəti nəzərə alınaraq bu sahənin intensiv texnologiyalar əsasında inkişaf etdirilməsi əsas hədəf olaraq müəyyən edilmişdir.

Qarşıdakı dövrlərdə bilavasitə subtropik bitkiçiliklə yanaşı bu sahənin məhsullarını emal edən sektorun da innovativ inkişafı üzrə strategiyanın hazırlanması məqsəduyğundur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 13 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sitrus meyvəçiliyinin inkişafına dair 2018-2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı”.
2. “Azərbaycan Respublikasında sitrus meyvələri, çay və çəltik istehsalının inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 12 sentyabr tarixli 3227 nömrəli Sərəncamı.
3. A.H. Vəliyev. “Torpaqlardan səmərəli istifadənin və torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinin hüquqi-iqtisadi aspektləri”. - Bakı – “AVROPA” nəşriyyatı – 2019 – 386 s.
4. E.A. Quliyev. Qida təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi problemləri və strateji istiqamətləri. Monoqrafiya. “Kooperasiya” nəşriyyatı, - Bakı – 2020 – 464 s.
5. Ə.Ə. Hacıyev. Aqrar-Sənaye kompleksinin iqtisadiyyatı. “Təhsil” EİM, Bakı –2006, 334 s.
6. M.C. Hüseynov, V.T. Əmrahov, A.M. Qasimov, A.F. Həsənov, N.A. Nərimanov. Aqrar istehsal strukturunun diversifikasiyası (Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun misalında). – Elmin İnkişafı Fondu – Bakı – 2016 – 168 s.
7. Бунин М. Инновационные технологии в сельском хозяйстве России // Экономика сельского хозяйства России. 2004. № 7. С. 7 2.
8. Ильина А. Эффективность использования инвестиций в сельском хозяйстве региона. <http://www.scienceforum.ru/2013/pdf/3555.pdf>.
9. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycanda_aqroiqlim_rayonla%C5%9Fd%C4%B1r%C4%B1lma
10. <https://www.stat.gov.az/>
11. <https://aqroskop.az/article/az/133>

N.A. Gasimova

Ph.D. student of Azerbaijan University of Cooperation

**Directions for expanding the production of subtropical crop production
based on innovative technologies**

Abstract

The article analyzes the current state of subtropical plant growing in Azerbaijan and notes the progress in this area. At the same time, opportunities arising from the application of innovative technologies in solving the issues of further expansion of the production and export of the main types of subtropical plants are evaluated. In this direction, the importance of the expansion of intensive gardens and the use of cultivation technologies leading to further increase of productivity is shown.

Keywords: *agriculture, subtropical crop production, innovative technologies, efficiency, intensive gardening, production.*

Н.А. Гасимова

Диссертант Азербайджанского университета кооперации

Направления расширения производства продукции субтропической растениеводства на основе инновационных технологий

Резюме

В статье анализируется современное состояние субтропического садоводства в Азербайджане и упоминаются успехи, достигнутые в этой области. При этом оцениваются возможности, возникающие в результате применения инновационных технологий в решении вопросов дальнейшего расширения производства и экспорта основных видов субтропических растений. В этом направлении показано значение расширения интенсивных садов, применения технологий возделывания, ведущих к дальнейшему повышению урожайности.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, субтропическое растениеводство, инновационные технологии, эффективность, интенсивное садоводство, производство.*

UOT: 338.43, 339.543

QIDA TƏHLÜKƏSİZLİYİ TƏLƏBLƏRİNİN POZULMASININ İQTİSADI TƏSİRLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Ceyran Şəmsəddin qızı Bəbirova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) doktorantı

e-mail: jevran.babirova@gmail.com

Xülasə

Məqalə qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulması ilə əlaqədar yaranan iqtisadi itkilərin hesablanması məsələlərinə həsr olunmuşdur. İşdə qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulmasının mahiyyəti, bununla əlaqədar yaranmış iqtisadi itkilərin növləri və miqyasının müəyyən edilməsi metodlarına baxılmışdır. Bundan əlavə, iqtisadi itkilərin hesablanması zamanı üçqat eksponensial hamarlaşma üsulundan istifadənin məqsədəuyğun olduğu göstərilmişdir.

Eyni zamanda məqalədə 2014-2021-ci illərdə fındıq məhsulunun Azərbaycan Respublikasından ixracı statistikasına araşdırılmışdır. Sözügedən illər ərzində fındıqda aflatoksin aşkarlanması səbəbindən Avropa İttifaqı ölkələrindən geri qaytarılma halları ilə əlaqədar yaranmış iqtisadi itkilər hesablanmışdır.

***Açar sözlər:** qida təhlükəsizliyi, qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulması, iqtisadi itki, eksponensial hamarlaşdırma, təsirlərin qiymətləndirilməsi.*

Giriş

Qida təhlükəsizliyi ictimai sağlamlıq məsələsinin əsasını təşkil edir. Bu sahədə zəruri tələblərin pozulması bütün dünyada milyonlarla insanın həyatı üçün təhlükə yaradır.¹ Bununla yanaşı, müasir şəraitdə qida məhsullarının təhlükəsizliyinin pozulması mühüm iqtisadi itkilərə gətirib çıxarır. Göstərilən halda iqtisadi xərclər müxtəlif səbəblərdən ola bilər. Buraya təsirə məruz qalan şəxsin gəlir itkisi, səhiyyə xərcləri, işdən çıxma səbəbindən məhsuldarlıq itkisi, epidemiya ilə bağlı tədqiqatlar üçün xərclər, müəssisələrin bağlanması səbəbindən gəlir itkisi və istehlakçıların müəyyən bir əşyadan

¹ Qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulması ilə bağlı baş verən xəstəliklərin yayılma miqyasını təxmin etmək çətindir. Bu mövzuda statistika apararı inkişaf etmiş ölkələrdə hər il onminlərlə hadisə baş versə də, statistikasını aparılmış hadisələrin sadəcə kiçik bir faiz olduğu məlumdur. Bir çox səbəblərə görə qida mənşəli xəstəliklərin statistikasını çox aşağı səviyyədədir. Məsələn, 1990-cı illərin əvvəllərində Böyük Britaniyada aparılan bir araşdırma göstərdi ki, yoluxucu bağırsağ xəstəliyində yalnız hər 136 hadisədən birinin statistikasını aparılır. Statistik məlumatlara əsasən, 1992-1997-ci illər arasında İsveçdə hər il 794-2965 qida mənşəli xəstəlik halı qeydə alınıb. Bunun əksinə olaraq 1994-cü ildəki başqa bir araşdırma göstərir ki, hər il 500 000 insan qida mənşəli xəstəliklərdən əziyyət çəkir. Bu fərq göstərir ki, sözügedən problemin real ölçüsü hələ də məlum deyil və qida mənşəli xəstəliklərin öyrənilməsində kifayət qədər problemlər var [4; 19].

imtina etməsi nəticəsində yaranan satış itkisi daxildir. 1991-ci ildə Peruda qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulması ilə bağlı vəbanın yenidən ortaya çıxması həmin il balıq və balıq məhsulları ixracında 500 milyon dollar itkiyə səbəb olmuşdur [19].

Məqalənin əsas məqsədi qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulmasının iqtisadiyyata təsirinin hesablanmasına dair beynəlxalq təcrübəni araşdırmaqla ölkəmizdə baş vermiş müəyyən qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulmasının iqtisadiyyata təsirinin qiymətləndirilməsidir. Bu istiqamətdə nümunə olaraq aflatoksin səbəbindən Azərbaycanın fındıq ixracatçılarının üzləşdikləri iqtisadi itkilər hesablanmışdır. Araşdırma zamanı beynəlxalq səviyyədə qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulması ilə əlaqədar iqtisadi təsirlərin qiymətləndirilməsində istifadə olunan metodlara istinad edilir.

Qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulmasının iqtisadi təsirlərinin qiymətləndirilməsinə yanaşmalar

Qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulması ilə əlaqədar məsələlərin iqtisadiyyata təsirinin qiymətləndirilməsi mövzusu bir sıra alimlərin diqqət mərkəzindədir. Xüsusilə də müəyyən dövrlərdə salmonella, qarayara və s kimi xəstəliklərin geniş yayılması nəticəsində yaranmış iqtisadi problemlər bu məsələnin aktuallığını artırmışdır. Stephen Crutchfield, Jean Buzby araşdırmalarında [14] qida təhlükəsizliyi tənzimləmələrinin iqtisadi təsirlərini qiymətləndirmək üçün 1996-cı ildə hesabladıkları qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulması ilə əlaqədar iqtisadi itkilərə əsaslanmışlar. Roberts və Buzby tərəfindən hazırlanmış bu metodologiya uzun müddət elmi məqalələrdə istinad rolu oynamışdır.

Malik Altaf Hussain və Christofer Dawson tərəfindən 2013-cü ildə aparılmış tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, hər il qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulması ilə əlaqədar ABŞ-da 7 milyard dollar iqtisadi itki olur. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da hər il təqribən 300 000 insanın xəstəxanaya yerləşdirilməsi və 5000 ölüm halı qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulması ilə əlaqədardır. Sözügedən iqtisadi itkilər istehlakçıların məlumatlandırılması, qida təhlükəsizliyi tələbləri pozulmuş məhsulların geriçağırılması və digər inzibati məsələlərlə bağlı yaranmış xərclərdən ibarətdir. Bundan əlavə, qida biznesi subyektlərinə dəymiş iqtisadi ziyanı hesablayarkən itirilmiş bazar payı, istehlakçı inamının zəifləməsi, məhkəmə çəkişmələri, habelə şirkətin bağlanması kimi halları da nəzərə almaq lazımdır.

1992-2009-cu illərdə firmalar tərəfindən bəyan edilən və məhsulun geriçağırılması ilə əlaqədar yaranmış itkiləri araşdırdıqda aydın olmuşdur ki, ABŞ firmaları 1992-ci ildə hamburgerdə aşkar olunmuş e-coli xəstəliyi ilə əlaqədar 60 milyon dollar, 2008-ci ildə ətdə aşkar edilmiş “dəli dana” xəstəliyi ilə əlaqədar 117 milyon dollar, 2008-ci ildə pomidorda aşkar olunmuş salmonella ilə əlaqədar 250 milyon dollar, 2009-cu ildə isə fındıq məhsullarında salmonella aşkar edilməsi ilə əlaqədar 70 milyon dollar məbləğində iqtisadi itki ilə üzləşmişdir [8, 16].

2000-ci ildə Amerika İqtisadi Tədqiqatlar Xidməti tərəfindən qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulması ilə əlaqədar yaranmış iqtisadi xərclər hesablanmışdır. Hesabata əsasən, 2000-ci ildə təxmin edilən tibbi xərclər, məhsuldarlıq itkiləri və qida ilə yoluxan patogenin yaratdığı xəstəliklər nəticəsində vaxtından əvvəl ölümlərin dəyəri ildə 6,9 milyard dollar təşkil etmişdir. Hər bir ölümün təxmin edilən dəyəri körpələr üçün 8,9 milyon dollar, 85 və ya daha yuxarı yaşda ölənlər üçün isə 1,7 milyon dollar hesablanmışdır. Bu hesablama zamanı qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulması ilə əlaqədar sahibkarların, istehlakçıların və dövlətin bütün xərcləri nəzərə alınmamışdır [12].

Ölkədə baş vermiş qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulmasının iqtisadiyyata təsirini qiymətləndirən digər alimlərə Luis A. Ribera, Marco A. Palma, Mechel Paggi, Ronald Knutson, Joseph G. Masabni və Juan Ancisonu misal gətirmək olar. Onlar özlərinin “ABŞ-da ərzaq məhsullarının təhlükəsizliyi tələblərinə əməl edilməsi və qida mənşəli xəstəliklərin baş verməsi ilə bağlı xərclərin iqtisadi təhlili” (“Economic Analysis of Food Safety Compliance Costs and Foodborne Illness Outbreaks in the United States”) adlı elmi əsərlərində qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulması ilə bağlı baş verən hadisələrin yerli daşınmalara, idxala və məhsulun qiymətlərinə potensial təsirini araşdırmışlar.

Bundan əlavə, tədqiqatda yeni qida təhlükəsizliyi standartları ilə bağlı uyğunluq xərcləri də hesablanmışdır. Bu potensial təsirləri qiymətləndirmək üçün üç hadisənin təhlili aparılmışdır: 2008-ci ilin mart-aprel aylarında şamamada baş vermiş “Cucumis melo” epidemiyası, 2006-cı ilin sentyabrında ispanaqda baş vermiş “Spinacea oleracea” epidemiyası və 2008-ci ilin iyun-iyul aylarında pomidorda baş vermiş “Solanum lycopersicum” epidemiyası. Nəticələr göstərir ki, məhsulda qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulması ilə bağlı yaranan epidemiyalar səbəbindən istehsalçıların çəkdiyi zərər bu kimi xəstəliklərin qarşısını almaq üçün tələb olunan xərclərdən qat-qat çoxdur [13].

Qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulmasının iqtisadiyyata təsirini qiymətləndirərkən əsas bu göstəricilər nəzərdən keçirilmişdir: sənaye daşınmaları, o cümlədən idxal, qiymətlər, istehlakın normal səviyyəyə qayıtması üçün tələb olunan müddət və Birləşmiş Ştatlara mal göndərən təchizatçı ölkələrin istehsalçıların əlaqədar gəlirlərinin azalması. Bu zaman tədqiqatçılar yerli daşınmalar, idxal və epidemiya olmadığı təqdirdə mövcud olacaq qiymətləri proqnozlaşdırmışdır. Proqnozlaşdırılan dəyərlərlə faktiki dəyərlər arasındakı fərq qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulması nəticəsində yaranan itkilərə aid edilmişdir.

Qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulmasının təsirləri hesablanarkən kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin dəqiq proqnozlaşdırılması vacibdir. Ekspertlər qiymətlərin proqnozlaşdırılmasında eksponensial hamarlaşma üsulundan istifadə etmişlər. Eksponensial hamarlaşma bəzən sadə proqnozlaşdırma üsulu kimi qəbul edilir. Sadə yanaşmada növbəti dövr üçün qiymət proqnozunun verilməsində cari dövrün qiymətindən istifadə edilir. Yerli yüklərin, idxalın və qiymətlərin təxmin edilməsi üçün istifadə edilən proqnozlaşdırma metodologiyası ilk dəfə Winters (1960) tərəfindən təklif edilən üçlü eksponensial hamarlaşma adlanır [18]. Bu, sadə eksponensial hamarlaşma kimi məlumatların ümumi hamarlanmasının uçuotu ilə yanaşı kənd təsərrüfatı məhsullarında vacib olan həm tendensiyanı, həm də mövsümiyyəni hesablayan geniş yayılmış qiymət proqnozlaşdırma üsuludur.²

² Üçqat eksponensial hamarlaşdırmanın hesablanması üçün istifadə olunan əsas düsturlar aşağıdakılardır:

Ümumi hamarlaşma üçün: $S_t = \alpha y_t / I_t(t-L) + (1-\alpha)(S_{t-1} + bt - 1)$;

Trendin hamarlanması üçün: $B_t = \gamma(S_t - S_{t-1}) + (1-\gamma)bt - 1$

Mövsümi hamarlanma üçün: $I_t = \beta y_t / s_t + (1-\beta)I_t - L$

Praqnozlaşdırma üçün: $F_{t+m} = (S_t + mbt)I_t - L + m$

Burada, y - müşahidə, S - hamarlanmış müşahidə, B - tendensiya faktoru, I - mövsümi indeks, F - m dövrlər üçün proqnoz, t - zaman müddətini bildirən indeks və α , β , γ sabitlərdir ki, 0 ilə 1 arasında modelin orta kvadrat xətasını minimuma endirmək üçün istifadə olunurlar. Hazırda excel proqram təminatından istifadə etməklə eksponensial hamarlaşdırmanı hesablamaq mümkündür [9].

Müvafiq istiqamətdə tədqiqat zamanı əsas diqqət istehsalçıların gəlir axınlarında dəyişikliklərin təxmin edilməsinə yönəldilsə də, təhlil pərakəndə satış səviyyəsinə qədər genişləndirilmişdir.

İndoneziyada qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulması ilə bağlı baş vermiş xəstəliklər nəticəsində yaranmış iqtisadi ziyanı ölçmək üçün lazım olan məlumatlar məktublar, müsahibələr, anketlər və səhiyyə müəssisələrinin əməkdaşları, regional səhiyyə orqanları, qəbiristanlıq işçiləri və qida sənayesi rəsmiləri ilə hədəf qrup müzakirələri və s. vasitəsilə toplanmışdır. Sözügedən məlumatlar 3 xəstəxanadan, 4 regional səhiyyə idarəsindən, 3 qida sənayesi sahəsindən və 1 turizm idarəsindən toplanmışdır. 2013-cü ildə qida zəhərlənməsi halları ilə bağlı ikinci dərəcəli məlumatlar Narkotik və Qida Nəzarəti üzrə Milli Agentliyin (NADFC) hesabatından toplanmışdır. Nəticədə əvvəlki tədqiqatlarda istifadə olunan düsturlar əsasında formul hazırlanmışdır. Onlar qida zəhərlənməsi ilə bağlı yaranmış xərcləri 3 qrupa ayırırlar: birbaşa səhiyyə xərcləri (direct health cost - DHC), birbaşa qeyri-səhiyyə xərcləri (direct non-health cost - DNHC), dolaylı qeyri-səhiyyə xərcləri (indirect non-health cost - İNHC) [17]. Bunların hər birinin subkomponenti *Cədvəl 1*-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1. İndoneziyada qida zəhərlənməsi epidemiyalarının səbəb olduğu iqtisadi itkinin hesablanması üçün istifadə olunan əsas göstəricilər*

Hesablama komponenti	Hesablama subkomponenti
Birbaşa səhiyyə xərcləri (direct health cost – DHC)	Həkimə ilkin müraciət xərcləri
	Stasionar müalicə xərcləri
	Analiz xərcləri
Birbaşa qeyri-səhiyyə xərcləri (direct non-*health cost - DNHC)	Həkimə və ya xəstəxanaya gediş-gəliş xərcləri
	Ölüm xərci
Dolaylı qeyri-səhiyyə xərcləri (indirect non-health cost - İNHC)	Xəstəlik nəticəsində məhsuldarlığın itirilməsi xərcləri
	Ölüm nəticəsində məhsuldarlığın itirilməsi ilə bağlı yaranan xərclər
	Nəzarət tədbirləri ilə bağlı xərclər
	İmic və istehlakçı etibarının itirilməsi nəticəsində itki
	Məhsulun geri çağırılması ilə bağlı itki

Mənbə: [17].

Araşdırmalar əsasında İndoneziyada qida zəhərlənməsinə məruz qalmış pasiyentlər üçün minimal xəstəxana xərcləri də müəyyən edilmişdir (*Cədvəl 2*).

Cədvəl 2. Qida zəhərlənməsi qurbanları üçün minimal xəstəxana xərcləri

Xəstəxana xərcləri	Adambaşına xərclər (\$ USD)
Təcili yardım şöbəsində qeydiyyat	2
Təcili yardım şöbəsinin laboratoriya müayinəsi	2
Nəcis nümunəsinin laboratoriya sınağı	14
Qan nümunəsinin laboratoriya müayinəsi	55
Dərmanlar	14
Palata otağı (gündəlik)	7

Mənbə: [17].

Bundan əlavə, hər bir qida təhlükəsizliyi problemi hökumət tərəfindən müvafiq araşdırmaların, laboratoriya testlərinin aparılması, habelə nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi kimi zəruri tədbirləri tələb edir. Məsələn, İndoneziya təcrübəsində məhsuldan nümunə götürülməsi, laboratoriya analizlərinin aparılması və çatdırılma xərclərinin müvafiq olaraq 172, 62 və 14 ABŞ dolları olduğu hesablanmışdır.

Qida zəhərlənməsinə səbəb olan məsələlərin mənşəyinə görə kateqoriyalaşdırılması onların iqtisadi təsir güclərinin müəyyənləşdirilməsi üçün olduqca vacibdir. Bu məqsədlə də qidaları mənşəyinə görə *qida satıcılarından alınan yeməklər, emal olunmuş qidalar, restoranlardan sifariş edilmiş qidalar, evdə hazırlanmış qidalar və mənşəyi müəyyənləşdirilməmiş qidalara* ayırırlar. Məsələn, sənaye şəraitində emal edilmiş qidaların səbəb olduğu qida zəhərlənməsi daha çox məhsul miqdarı və daha geniş paylanması səbəbindən evdə hazırlanan qidaların səbəb olduğu zəhərlənmələrdən daha böyük ictimai təsirlərə malikdir. Digər tərəfdən isə qida sənayesi məhsulları ilə bağlı qida zəhərlənməsi halları sahibkarlar üçün məhsulun geri çağırılması, məhv edilməsi, istehsalçı imicinin itirilməsi və yenidən istehlakçıların cəlb edilməsi üçün təbliğat-təşviqat tədbirlərinin görülməsi ilə əlaqədar əlavə xərclərin yaranmasına səbəb olur. Qida sənayesi rəsmiləri ilə aparılan müsahibələrə əsasən demək olar ki, qida zəhərlənməsi hallarına səbəb olan hər bir məhsulla əlaqədar sahibkarlar 10%-ə qədər satış itkisi ilə üzləşirlər. Məhsullar üçün ümumi satış məbləğləri istehsalçıya və məhsula görə dəyişir.

Azərbaycanın fındıq ixracında qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulmasının səbəb olduğu iqtisadi itkilərin dəyərləndirilməsi

Hazırda Azərbaycanın qeyri-neft sektoru üzrə əsas ixrac məhsullarından biri fındıqdır. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 2021-ci ildə ölkəmizdən ixrac olunan fındığın əsas ixrac bazarları Rusiya Federasiyası (44%), İtaliya (28%), Almaniya (13%), Qazaxıstan (7%), Özbəkistan (2%), Lüksemburq (1%), İsveçrə (1%), Çexiya (1%), Fransa (1%) və Polşa (1%) olmuşdur [1].

Statistik göstəricilərdən də görüldüyü kimi, Azərbaycandan ixrac olunan fındığın təqribən 42%-i Avropa İttifaqı ölkələrinin bazarlarında reallaşdırılır. Qeyd edək ki, Azərbaycandan qabığı təmizlənmiş meşə fındığı (HS üzrə məhsulun kodu 080222) və qabıqlı meşə fındığı (HS üzrə məhsulun kodu 080221) ixrac edilir. 2014-cü ildə Azərbaycandan 67762,3 min ABŞ dolları dəyərində qabığı təmizlənmiş meşə fındığı (080222) və 1029,6 min ABŞ dolları dəyərində qabıqlı meşə fındığı

(080221) ixrac edilmişdir (cəmi 68791,9 min ABŞ dolları). 2017-2018-ci illərin statistikasına nəzər saldıqda isə aydın olur ki, bu illərdə fındıqda aflotoksin aşkar olunması səbəbindən Avropa İttifaqına aid olan ölkələrdən 18 notifikasiya daxil olmuş və nəticədə qeyd olunan məhsul ixracatçı ölkəyə (Azərbaycan Respublikasına) geri qaytarılmışdır. Bu isə ixracatçıların iqtisadi itkilərlə üzləşməsinə səbəb olmuşdur. Aflatoksin saxlama qaydalarına düzgün riayət edilmədikdə yaranır və məhsulda kiflənmə və ya çürüməyə səbəb olur [2].

Aşağıdakı cədvəldən də göründüyü kimi, 2018, 2020 və 2021-ci illərdə ixracda azalma müşahidə olunmuşdur.

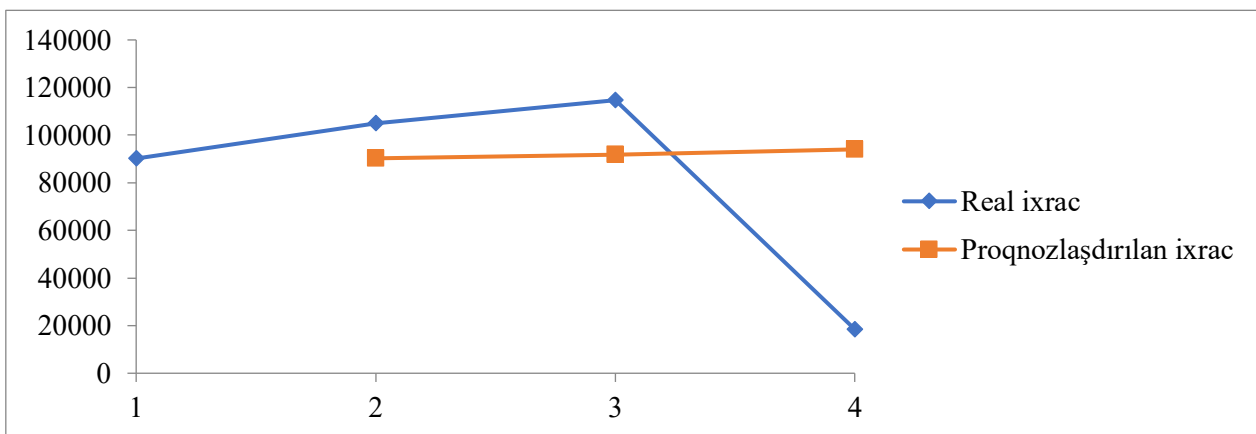
Cədvəl 3. 2014-2021-ci illər üzrə fındıq məhsulunun ixrac statistikasısı

İl	İxrac həcmi (min ABŞ dolları)	Proqnoz göstəricilər (min ABŞ dolları)
2014	68791.9	X
2015	90268.92	X
2016	105012.97	98656.82
2017	114699.84	109886.94
2018	94148.84	98870.27
2019	125621.27	117595.97
2020	116335.53	116713.66
2021	111787.57	113265.4

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

Proqnozlaşdırmada ekstrapolyasiya üsulunu fındıq ixracına da tətbiq etsək, aydın olur ki, 2014-2017-ci il tendensiyasına əsasən ixrac prosesi davam etsəydi, 2018-ci ildə fındıq ixracının dəyəri 98 870,27 min ABŞ dolları təşkil etməli idi (*Qrafik*). Lakin 2018-ci ildə ixracın dəyəri 94 148,84 min ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu, öz növbəsində 4 721,43 min ABŞ dolları məbləğində iqtisadi itki deməkdir və həm də məhsulda xəstəliyin aşkar edilməsi ilə bağlıdır.

Qrafik. 2017-2018-ci illərdə fındıq ixracının eksponensial hamarlaşma metodu əsasında proqnozlaşdırılması

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bundan əlavə, Avropa Komissiyasının RASSF (Rapid Alert System for Food and Feed - Qida və Yem üçün Sürətli Xəbərdarlıq Sistemi) sisteminə daxil edilmiş məlumatlar əsasında 2019-cu ildən etibarən fındıqda aflatoksin aşkar olunması səbəbilə məhsulun geri qaytarılması ilə əlaqədar yaranmış iqtisadi itkilər də illər üzrə hesablanmışdır. 2019-2021-ci illər üzrə Avropa İttifaqı ölkələri tərəfindən geri qaytarılmış fındığa dair məlumatlar *Cədvəl 4*-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 4. 2019-2021-ci illər üzrə fındıq məhsulunun (həm qabıqlı və qabıqsız fındıq, həm də fındıq ləpəsi) geri qaytarılması ilə bağlı statistik göstəricilər

İl	Geri qaytarılmış məhsulun miqdarı (ton)		Məhsulun 1 kq-nın orta qiyməti (manat)*		Hesablanmış iqtisadi itki (min manat)	Hesablanmış iqtisadi itki (min ABŞ dolları)
	Qabıqlı fındıq	Fındıq ləpəsi	Qabıqlı fındıq	Fındıq ləpəsi		
2019	24	119	6	19	2405	1419
2020	5	0	6	19	30	18
2021	61	90	6	19	2076	1225
Cəmi	90	209	6	19	4511	2661

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

* Məhsulun qiyməti Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən hesablanmışdır.

Cədvəldən göründüyü kimi, 2019-cu ildə fındıqda aflatoksin aşkarlanması səbəbilə Azərbaycan Respublikasından ixrac olunan 143 ton fındıq məhsulu (qabıqlı və qabıqsız fındıq, fındıq ləpəsi) geri qaytarılmışdır. Sözügedən dövr ərzində məhsulun bazar qiymətlərini nəzərə aldıqda yalnız məhsulun geri qaytarılması ilə bağlı yaranmış iqtisadi itkinin 2 405 min manat və ya 1 419 min ABŞ dolları olduğunu görürük. 2020-ci ildə 5 ton fındıq geri qaytarılmışdır ki, bu da 30 min manat və ya 18 min ABŞ dolları itkini ifadə edir. 2021-ci ildə isə 151 ton fındıq məhsulunun geri qaytarılması ilə əlaqədar olaraq 2 076 min manat və ya 1 225 min ABŞ dolları iqtisadi itki qeydə alınmışdır.

Nəticə

Hazırda həm ölkəmizdə, həm də beynəlxalq səviyyədə qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulmasının iqtisadi təsirinin qiymətləndirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Ölkəmizdə qida təhlükəsizliyi tələblərinin pozulması ilə əlaqədar yaranmış iqtisadi itkiləri üçqat eksponensial hamarlaşma metodu ilə hesablamaq daha məqsədəuyğundur. Lakin hesablama zamanı əsas problem təchizatçı ölkələrin istehsalçıların müvafiq gəlirlərinin azalmasına dair statistik məlumatların toplanmasıdır ki, bunu da sorğular vasitəsilə həyata keçirmək mümkündür. Bu hesablama metodologiyası qida zəhərlənmələrindən daha çox bitki və heyvan mənşəli məhsullarda yayılmış xəstəliklərlə bağlı iqtisadi xərclərin hesablanmasında faydalıdır.

Sırf qida zəhərlənmələri nəticəsində yaranmış iqtisadi itkiləri Viniati Rahayu və Dedi Fardiaz tərəfindən irəli sürülmüş formula istinad edərək hesablamaq məqsədəuyğundur. Bu zaman yarana biləcək əsas problem sorğular əsasında lazımi məlumatların əldə edilməsinin xeyli işçi qüvvəsi və maliyyə xərci tələb etməsidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri 2014-2021. <https://www.stat.gov.az/source/trade/>
2. “Real2 TV, AI ölkələrinə fındıq ixracı asanlaşıb (2021). <https://www.realtv.az/news/az/97587/ai-olkelerine-findi-q-ixraci-asanlashib-video>
3. Aslı Uçar, Mustafa Volkan Yılmaz and Funda Pınar Çakıroğlu (2016). Food Safety – Problems and Solutions [Accessed on 29th October 2015]. Available online: <https://www.intechopen.com/chapters/50189>
4. Berna Eren. Gıda kaynaklı hastalıkların ekonomik ve sosyal sonuçları, (2012). <https://www.sdplatform.com/Dergi/553/Gida-kaynakli-hastaliklarin-ekonomik-ve-sosyal-sonuclari.aspx>
5. Brandt, J.A. and D.A. Bessler. Price forecasting and evaluation: An application in agriculture forecasting, (1983). <https://doi.org/10.1002/for.3980020306>
6. Committee on a Framework for Assessing the Health, Environmental, and Social Effects of the Food System; Food and Nutrition Board; Board on Agriculture and Natural Resources; Institute of Medicine; National Research Council; Nesheim MC, Oria M, Yih PT, editors. A Framework for Assessing Effects of the Food System. Washington (DC): National Academies Press (US); 2015 Jun 17. 5, Social and Economic Effects of the U.S. Food System. Available from: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK305168/>
7. Emerging Infectious Diseases Vol. 7, No. 3 Supplement, June 2001. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/journals/782/>
8. Fonterra Report of WPC80 Independent Inquiry for Fonterra Board. [accessed on 6 November 2013]. Available online: <http://wpc80-inde-report.fonterra.com/>
9. Hyndman, R., Koehler, A. B., Ord, J. K., & Snyder, R. D. (2008). Forecasting with exponential smoothing: The State Space Approach. Springer Berlin Heidelberg. <https://books.google.az/books?id=GSyzoX8Lu9YC&lpg=PA3&ots=1r6xFHrDm7&dq=Forecasting%20with%20exponential%20smoothing&lr&hl=tr&pg=PP1#v=onepage&q=Forecasting%20with%20exponential%20smoothing&f=false>
10. Lucier, G., Pollack, S., Ali, M. & Perez, A. Fruit and vegetable backgrounder (2006). Electronic Outlook Rpt., U.S. Dept. Agr., Econ. Res. Serv. VGS-313-01.
11. Luis A. et al. Economic Analysis of Food Safety Compliance Costs and Foodborne Illness Outbreaks in the United States, (2012). <https://journals.ashs.org/horttech/view/journals/horttech/22/2/article-p150.xml>
12. Hussain MA, Dawson CO. Economic Impact of Food Safety Outbreaks on Food Businesses. Foods. 2013; 2 (4): 585-589. Published 2013 Dec 12. doi:10.3390/foods2040585
13. Palma, M.A., L.A. Ribera, D. Bessler, M. Paggi, and R. Knutson., Potential impacts of foodborne illness incidences on market movements and prices of fresh produce in the United States, (2010). https://www.researchgate.net/publication/23946597_Potential_Impacts_of_Food_Borne_Ill_Incidence_on_Market_Movements_and_Prices_of_Fresh_Produce_in_the_US
14. Spencer Henson (2003). The economics of food safety in developing countries. [Accessed December 2003], Available from: <https://www.fao.org/3/ae052t/ae052t.pdf>

15. Stephen Crutchfield, Jean Buzby. “An Economic Assessment of Food Safety Regulations: The New Approach to Meat and Poultry Inspection”.
https://www.researchgate.net/publication/23516966_Economic_Assessment_of_Food_Safety_Regulations_The_New_Approach_to_Meat_and_Poultry_Inspection
16. White-Cason J. Understanding Food Recalls: The Recall Process Explained. [accessed on 8 October 2013]. Available online: http://www.foodsafetynews.com/2013/08/understanding-food-recalls-the-recall-process-explained/#.UINrebX2_IU
17. Winiati P. Rahayu, Dedi Fardiaz, Estimation of Economic Loss due to Food Poisoning Outbreaks, (2016). <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6049401/>
18. Winters, P.R., Forecasting sales by exponentially weighted moving averages, (1960). <https://www.jstor.org/stable/2627346>
19. World Health Organization, Food safety key facts, (2020) <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/food-safety>

J.Sh. Babirova

Ph.D. student Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Assessment of economic effects of food safety requirements violation

Abstract

The article is devoted to the calculation of economic losses caused by violations of food safety requirements. For this purpose, the nature of the violation of food safety requirements, the types and methods of determining the scale and extent of economic losses in this regard were considered. In addition, it has been shown that it is advisable to use the Triple Exponential Smoothing method when calculating economic losses.

At the same time, the article considers the statistics of hazelnut exports from the Republic of Azerbaijan in 2014-2021. For these years, the economic losses caused by cases of repatriation from the countries of the European Union in connection with the detection of aflatoxin in hazelnuts were calculated.

Keywords: *food safety, violation of food safety requirements, economic loss, exponential smoothing, impact assessment.*

Дж.Ш. Бабилова

Докторант Азербайджанского государственного экономического университета

Оценка экономических последствий нарушения требований безопасности пищевых продуктов

Резюме

Статья посвящена расчету экономических потерь, вызванных нарушениями требований безопасности пищевых продуктов. С этой целью рассмотрены характер нарушения требований безопасности пищевых продуктов, виды и методы определения масштабов и размеров экономических потерь в связи с этим. Кроме того, показано, что при расчете экономических потерь целесообразно использовать метод тройного экспоненциального сглаживания.

В то же время в статье рассматривается статистика экспорта фундука из Азербайджанской Республики в 2014-2021 гг. За указанные годы подсчитаны экономические потери, вызванные случаями репатриации из стран Европейского Союза в связи с обнаружением в фундуке афлатоксина.

Ключевые слова: *безопасность пищевых продуктов, нарушение требований безопасности пищевых продуктов, экономические потери, экспоненциальное сглаживание, оценка воздействия.*

UOT: 338.435, 338.439, 633/664

GÜNƏBAXAN SEKTORUNUN DƏYƏR ZƏNCİRİ ÜZRƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Gülzar Şaddıq qızı Bəşirova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) magistrantı

e-mail: gulnar.bashirova@atm.gov.az

Xülasə

Günəbaxan sektoru ərzaq tələbatının ödənilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malik olmaqla ölkəni bitki yağı və heyvan yemi olan jımxla (şrotla) təmin edir. Hazırda dünya bazarının günəbaxan məhsulları ilə əsas təminatçısı olan iki ölkə - Rusiya və Ukrayna arasında müharibənin davam etməsi səbəbindən bazarın bu məhsulla təminatında çətinliklər yaranmışdır. Günəbaxan məhsullarına olan tələbatın ödənilməsi bu sahədə dəyər zəncirinin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Məqalədə bu yanaşma vasitəsilə ölkədə günəbaxan sektorunun imkanları və məhdudlıyyətlərinin təhlili aparılmışdır.

Eyni zamanda ölkədə günəbaxan sektorunun dəyər zənciri üzrə inkişaf istiqamətlərinə baxılmış və müvafiq təkliflər verilmişdir.

***Açar sözlər:** kənd təsərrüfatı, dəyər zənciri, günəbaxan, istehsal, emal, sənaye.*

Giriş

Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı sahələri üçün dəyər zəncirində iştirak ümumi sahə üzrə inkişaf tempini artırmağa kömək edir. Kənd təsərrüfatının inkişafında dəyər zənciri yanaşması dəyər zəncirinin zəif tərəflərini müəyyən etməyə və əlavə dəyərin formalaşması mərhələlərində təkmilləşdirmə aparılmasına kömək edir. Dəyər zənciri istehsalın müxtəlif mərhələlərini, son istehlakçılara çatdırılmasını, tələb olunan fəaliyyətlərin tam spektrini təsvir edir. Bu baxımdan dəyər zənciri yanaşmasının dərinədən araşdırılması onun metodiki aspektlərinin öyrənilməsi və günəbaxan sektorunda təzahürünün təsvir edilməsi ilə məhsul üzrə daha detallı dəyər zənciri sxeminin hazırlanmasına yardımçı olmuşdur.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, ərzaq və aqrobiznes dəyər zəncirinin ilkin istehsal mərhələlərində yaradılmış dəyər son ərzaq məhsulu dəyərinin təxminən 15-20%-ni təşkil edir [16], qalan hissəsi isə ilkin istehsaldan sonrakı mərhələlər zamanı əlavə edilir. Bu baxımdan da müasir dövrdə kənd təsərrüfatının inkişafında dəyər zənciri yanaşması əhəmiyyətli hesab edilir. Bununla belə, kənd təsərrüfatı sahəsi çoxlu müxtəlif məhsulları ehtiva etdiyi üçün dəyər zəncirinin hər bir

mərhələsi sektorlara görə fərqlənə bilər. Kənd təsərrüfatı dəyər zəncirində məhsul axını ilə yanaşı, zəncirin maliyyələşdirilməsi və informasiya dəstəyi müxtəlif dövlət və özəl sektor təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir.

Günəbaxan istehsalı və emalı sahələrinin inkişaf etdirilməsi məsələləri ölkəmizdə hökumət tərəfindən qəbul edilmiş aqrar siyasətə dair strateji sənədlərdə, eləcə də normativ aktlarda öz əksini tapmışdır. Belə ki, ölkə başçısının təsdiq etdiyi “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə [3] dən üçün günəbaxan və günəbaxan yağının istehsalının stimullaşdırılmasına, həmçinin bitki yağları istehsalında istifadə olunan xammalın, o cümlədən günəbaxanın yerli istehsalının artırılması imkanlarının qiymətləndirilməsi məsələləri öz əksini tapmışdır.

Günəbaxan istehsalı və emalı məsələlərinin dövlətin aqrar siyasətində prioritet hesab edildiyini nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, günəbaxan sektorunun inkişafı sistemli tədbirlərin müəyyən edilməsi ilə həyata keçirilə bilər. Bu isə dəyər zənciri üzrə günəbaxan sektoruna istiqamətlənmiş tədqiqatların aparılmasını tələb edir.

Araşdırmanın əsas məqsədi ölkədə günəbaxan sektorunun dəyər zənciri üzrə diaqnostikası əsasında bu sahənin inkişaf istiqamətlərinə dair əsaslandırılmış təkliflər hazırlamaqdır.

Azərbaycanda günəbaxan sektoru üzrə mövcud vəziyyətin təhlili və inkişaf potensialının qiymətləndirilməsi

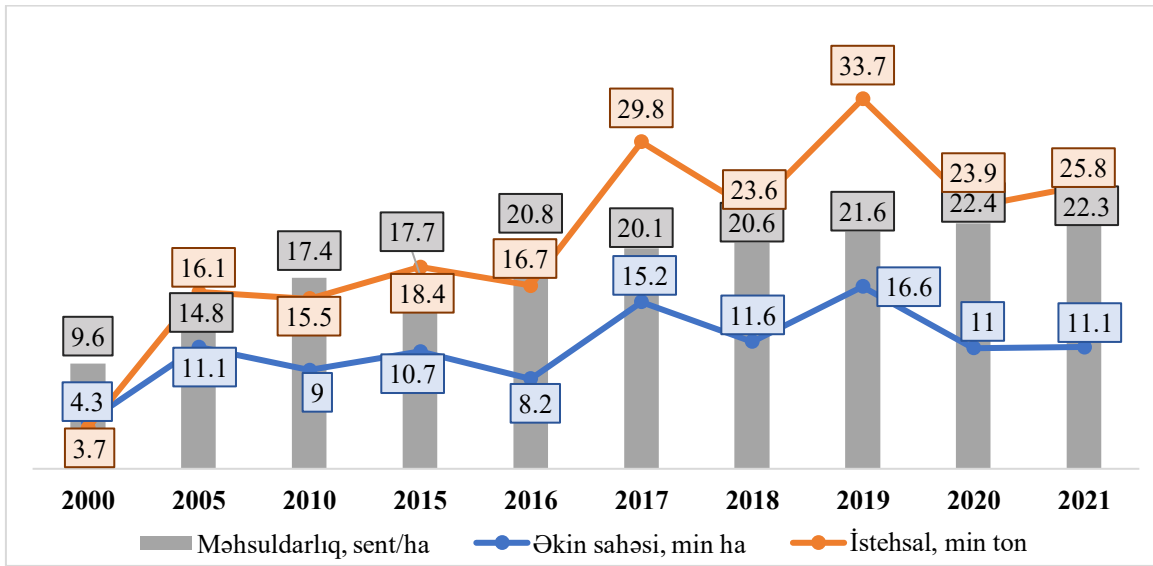
Son dövrlərdə iqlim dəyişiklikləri, koronavirus pandemiyası ilə bağlı istehsal və logistik çətinliklər, lokal münaqişələr fonunda qlobal bazarlarda kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının qiyməti durmadan artmaqdadır. Xüsusən də Rusiya-Ukrayna münaqişəsi bir sıra məhsulların, o cümlədən taxıl məhsulları və “yağlı” bitkilərin, konkret olaraq günəbaxan dənisi və yağının dünya bazarında qıtlığına və bahalaşmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, bu məhsulların istehsalı və ixracında dünyada aparıcı mövqə tutan Rusiya və Ukrayna qlobal dən istehsalının 53 faizini [17], yağ və dən ixracının isə müvafiq olaraq 33 və 22 faizini təmin edir [18].

Qlobal bazarlarda baş verən bu tendensiya Azərbaycanda da bitki yağlarının, o cümlədən günəbaxan məhsullarının qiymətlərinin yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu isə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi baxımından istehsalın və məhsuldarlığın artırılması yolu ilə idxaldan asılılıq səviyyəsinin azaldılması məsələsini aktuallaşdırmışdır.

Hazırda ölkədə müxtəlif genetik əlamətləri ilə səciyyələnən adi və “Yerarmudu” adlı 2 yerli növ [19], eləcə də müxtəlif ölkələrdən gətirilmiş “Qiqant-549”, yaxşılaşdırılmış “VNİMK-883”, “Kazio” kimi 5 günəbaxan sortu Aqrar Xidmətlər Agentliyində qeydiyyatdan keçirilmişdir və hal-hazırda becərilir [20].

Son 20 il ərzində Azərbaycanda günəbaxanın əkin sahəsi təxminən 2,6 dəfə artırılaraq 2021-ci ildə 11.1 min hektara çatmışdır. Ölkədə dən üçün günəbaxan istehsalı 2021-ci ildə 2000-ci ilə nisbətən 7 dəfə artaraq 25,8 min ton olmuşdur. 2021-ci il üzrə ölkədə günəbaxanın məhsuldarlığı 22.3 sent/ha olmuşdur ki, illik dinamikada son 20 ildə məhsuldarlığın 2,3 dəfəyə qədər artdığı müşahidə edilir (*Qrafik 1*) [14].

Qrafik 1. Azərbaycanca dən üçün günəbaxanın əkin sahəsi, istehsalı və məhsuldarlığının dinamikası

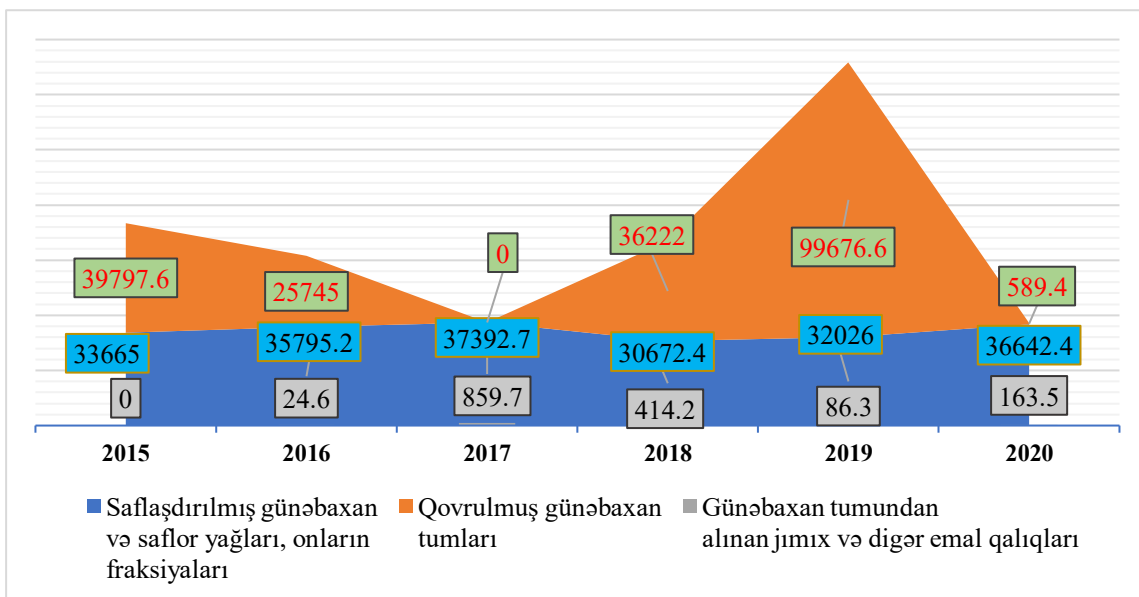

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir [14].

2021-ci ildə cəmi günəbaxan istehsalının 26,4%-i Goranboy rayonunda, 24,4%-i Tərtərdə, 17,5%-i Samuxda, 6,8%-i Ağstafada, 6,6%-i Şəmkirdə olmaqla ümumilikdə 81,6%-i beş rayonun payına düşmüşdür. 2021-ci ildə ölkə üzrə orta göstəricidən daha çox məhsuldarlıq Goranboy və Tərtər rayonlarında qeydə alınmışdır [14].

Azərbaycanda günəbaxanın əsas emal məhsullarından qovrulmuş günəbaxan tumu, saflaşdırılmış günəbaxan yağı və onun fraksiyaları, həmçinin sənaye emalı zamanı günəbaxan tumundan alınan jıx, cecə, şrot və digər emal qalıqları istehsal olunur (*Qrafik 2*) [15].

Qrafik 2. Ölkədə günəbaxanın emal məhsulları üzrə istehsal dinamikası, ton

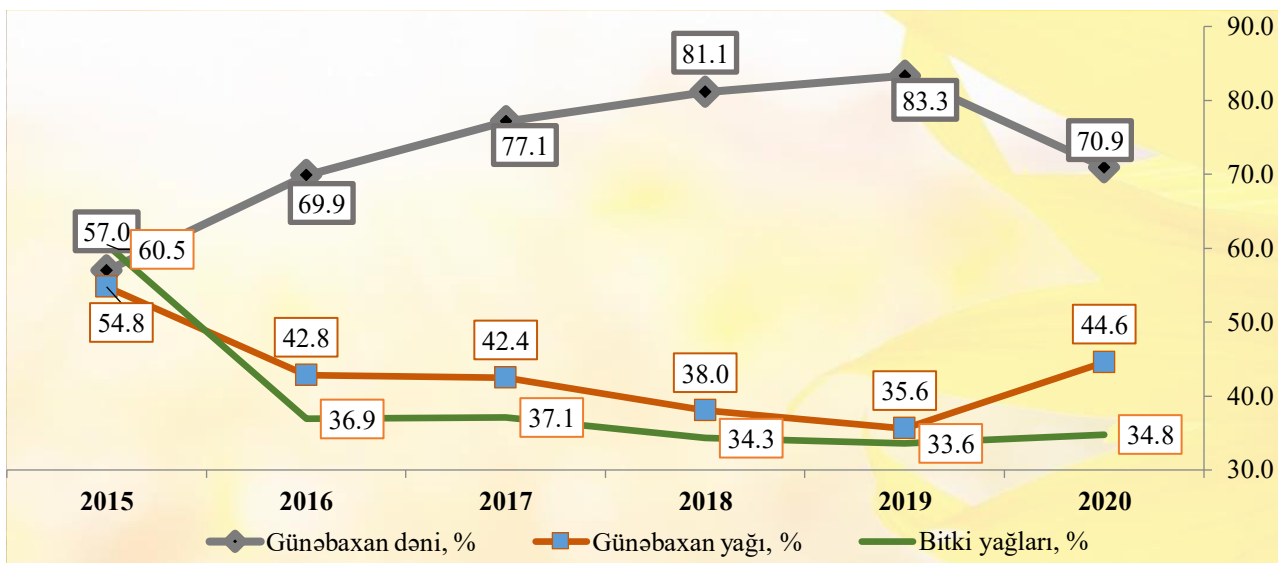

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir [15].

2015-2020-ci illər ərzində ölkədə istehsalın maksimum həcmi qovrulmuş günəbaxan tumu üzrə 99,7 min ton (2019), saflaşdırılmış günəbaxan yağı və onların fraksiyaları üzrə 37,4 min ton (2017), günəbaxan tumundan alınan emal qalıqları üzrə isə 859,7 ton olmuşdur (**Qrafik 2**) [15].

Günəbaxan dənisi və qovrulmuş günəbaxan tumuna olan tələbat daha çox yerli istehsal hesabına ödənilirdi halda günəbaxan yağı və emal qalıqlarına olan tələbatın əsas hissəsi idxal hesabına təmin edilib. İstehsal və xarici ticarət göstəricilərinə əsasən günəbaxan dənisi və yağı üzrə özünütəminatmə səviyyəsi hesablanmışdır (**Qrafik 3**).

Qrafik 3. Günəbaxan dənisi, günəbaxan yağı və bitki yağları ilə özünütəminatmə səviyyəsi, %

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir [16].

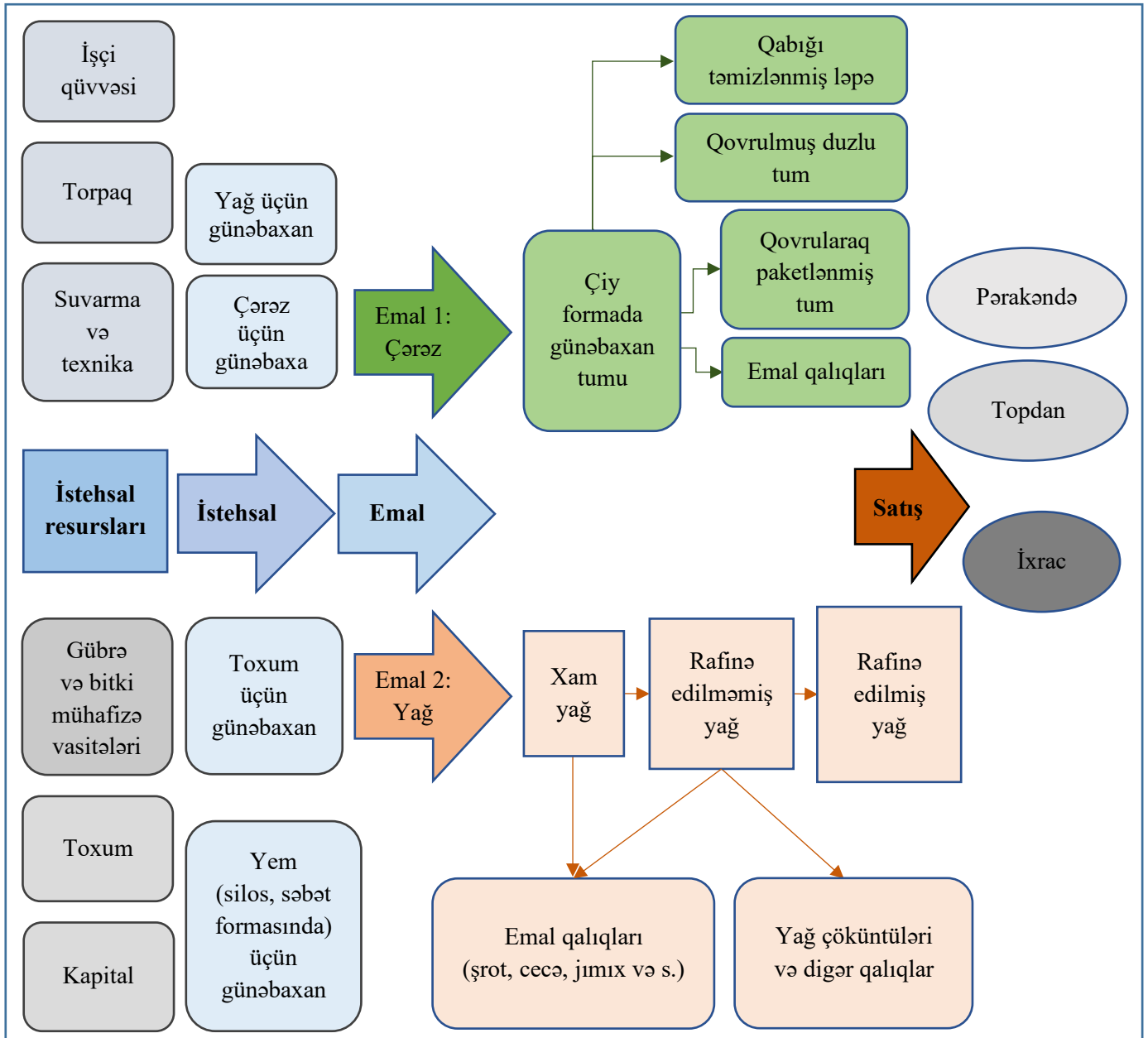
Belə ki, aparılmış hesablamaların nəticələrinə əsasən, 2015-2020-ci illər ərzində günəbaxan dənisi üzrə bu göstərici artım trendi ilə 70.9% səviyyəsinə çatsa da, günəbaxan yağı üzrə azalma trendi ilə 44.6% səviyyəsində qərarlaşmışdır. Ölkədə bitki yağlarına olan tələbatın 57,4%-ni günəbaxan yağına tələbat təşkil edir. Qrafikdən göründüyü kimi, bitki yağları üzrə özünütəminatmə səviyyəsi də bu illər ərzində azalaraq 2020-ci ildə 34.8% olmuşdur [14], [16].

Ölkədə son illər ərzində günəbaxan istehsalının və məhsuldarlığın artmasına baxmayaraq bu sektor üzrə emal məhsullarının istehsalının dayanıqlı olmadığı, eyni zamanda yerli sənayenin idxal xammalından asılılığının yüksək səviyyədə olduğu müşahidə edilir. Bu isə ümumilikdə özünütəminatmə üzrə göstəricilərdə idxaldan asılılığın yüksək olduğunu şərtləndirir. Günəbaxan məhsulları ilə özünütəminatmə istiqamətində emalı dərinliyinin artırılması və dəyər zənciri üzrə inkişafı məsələsi zərurətə çevrilmişdir.

Günəbaxan dəyər zəncirinin sxeminin qurulması üçün ilk növbədə günəbaxan istehsalının və emalının texnoloji mərhələləri, eləcə də bu prosesdə yaradılmış məhsulların tədqiq edilməlidir. Daha sonra isə texnoloji mərhələlər üzrə yaradılmış məhsulların istehsal xərcləri, gəlirləri və mənfəəti hesablanır. Nəzərə alınmalıdır ki, dəyər zəncirində giriş resurslarına torpaq, toxum, suvarma və texnika, gübrə və bitki mühafizə vasitələri (pestisid, herbisid və s.), işçi qüvvəsi və işçi kapitalı (investisiya, kredit və digər) aiddir. İlk məhsul kimi yağ, çərəz, toxum və heyvan yemi üçün günəbaxan istehsal olunur. Emal mərhələsində isə günəbaxan iki proseddən - yağ və çərəz emalı

prosesindən keçir, nəticədə qida və yem təyinatlı yağ, müxtəlif növ çərəzlər, heyvan üçün yem əldə edilir. Dərin emal prosesi keçdikdən sonra günəbaxandan halva, konservləşdirilmiş qidalar alınır, eləcə də kimya sənayesi məhsullarının (lak, boya, sabun və s.) alınmasında istifadə edilir. Texnoloji proseslərin hər bir mərhələsi dəyər zəncirində yeni bir həlqənin formalaşmasına, yeni əlavə dəyərin yaradılmasına səbəb olur (*Şəkil 1*).

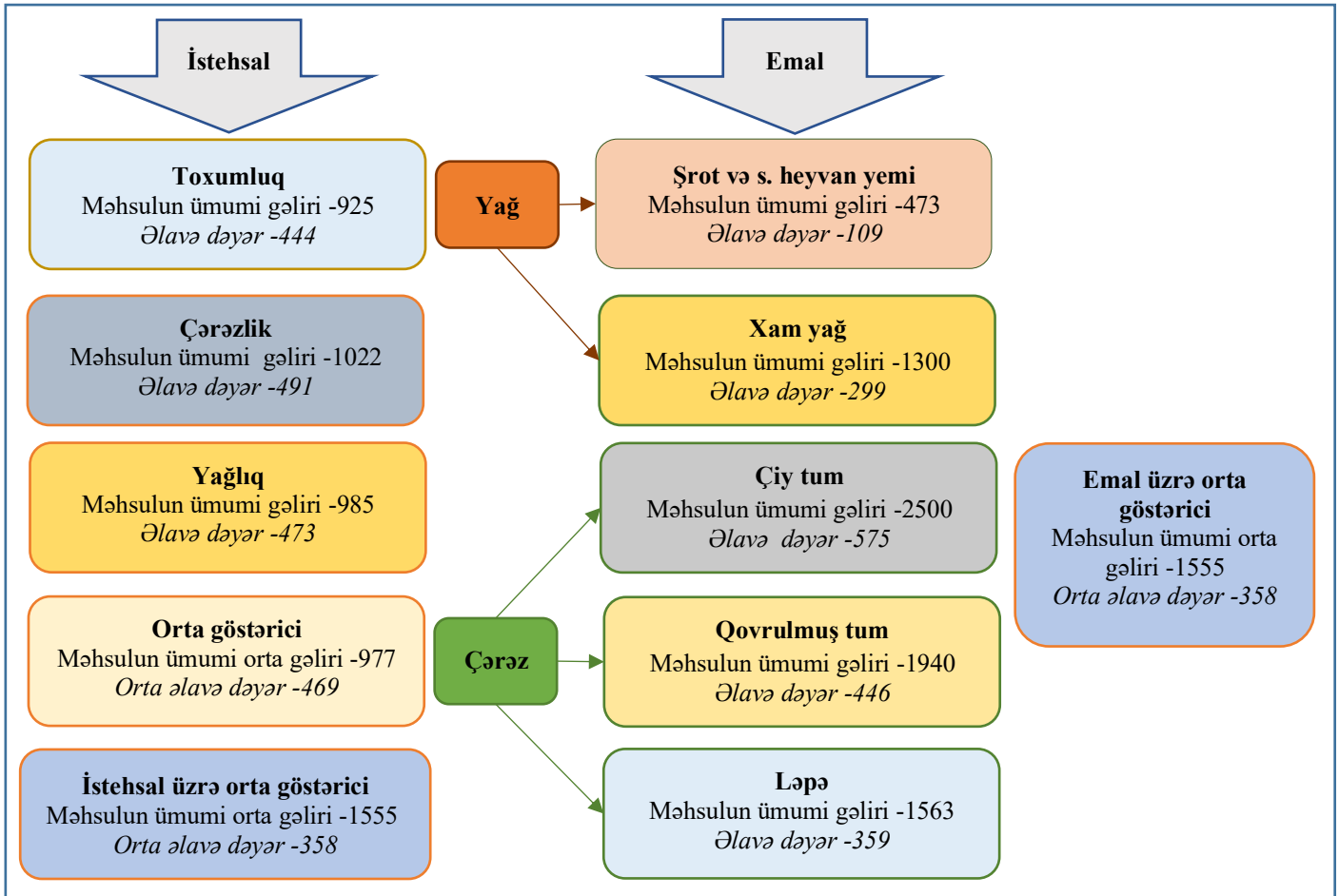
Şəkil 1. Günəbaxan üzrə dəyər zəncirinin sxematik təsviri

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Dəyər zəncirinin istehsal və emal mərhələsində əlavə olunmuş orta dəyər göstəricisi 1 ton məhsul üçün 358 AZN təşkil edir. Qeyd edilən vəsilələr üzrə əlavə dəyərin ümumi məbləği 827 AZN olmuşdur (*Şəkil 2*).

Şəkil 2. Günəbaxan istehsalı və emalında yaranan əlavə dəyərin sxematik təsviri (1 ton məhsul üzrə, manatla)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin və günəbaxan istehsalçıları və emalçıları arasında aparılmış sorğu məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Azərbaycanda günəbaxan sektorunun dəyər zənciri üzrə inkişaf istiqamətləri

Ölkədə həyata keçirilən aqrar islahatların müasir mərhələsi çərçivəsində kənd təsərrüfatı sahələrinin dəyər zənciri boyunca inkişafı hesabına yüksək əlavə dəyərin yaradılması, ərzaq təhlükəsizliyinin daha da gücləndirilməsi və ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi prioritet vəzifələr kimi müəyyən olunmuşdur.

Bu baxımdan xüsusilə dünya ərzaq bazarında baş verən böhranlar, pandemiyanın yaratdığı məhdudiyətlər, eləcə də hərbi-siyasi qeyri-sabitliklə əlaqədar yaranan neqativ halların mövcudluğu fonunda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkə iqtisadiyyatının qlobal şokların mənfi təsirlərindən qorunması, neftdən asılılığın azaldılması və qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində kompleks islahatlar aparılır, sahibkarlar üçün əlverişli şərait yaradılır. Hökumət tərəfindən müasir iqtisadi vəziyyətə uyğun mütəmadi olaraq təkmilləşdirilən normativ hüquqi baza, həmçinin vergi güzəştləri, gömrük rüsumlarından azadolmalar və güzəştlər, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına subsidiyaların verilməsi, digər bu kimi dövlət dəstəyi tədbirləri biznes və sahibkarlıq üçün mühitin əlverişliliyini artırır, dəyər zənciri üzrə inkişafa təkan verir.

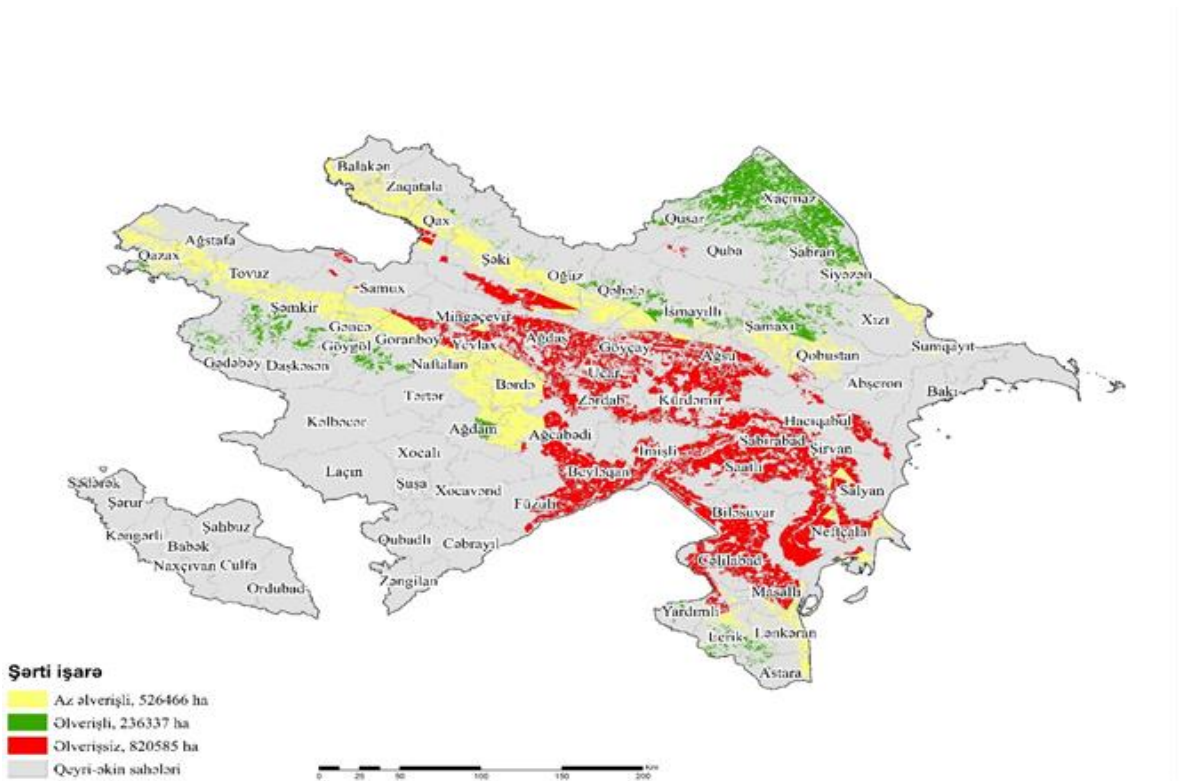
Azərbaycanda günəbaxan sektorunda mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi istiqamətində aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, bu sahə üzrə istehsal potensialının artırılması və dəyər zənciri əsasında inkişafa ehtiyac vardır.

Ölkədə günəbaxan sahəsi üzrə istehsal potensialını artırmaq üçün ilk növbədə bu bitkinin becərilməsinə tələb olunan aqrotexniki parametrlər və ölkənin torpaq-iqlim xüsusiyyətləri əsasında **əlverişli ərazilər müəyyən edilməlidir.**

Günəbaxan bitkisinin normal inkişafı üçün tələb olunan torpaq-iqlim şəraiti nəzərə alınmaqla onun istehsalı baxımından daha uyğun olan ərazilərin müəyyən edilməsi məqsədilə Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin Coğrafi İnformasiya Sistemi (CİS) bazası vasitəsilə müvafiq hesablamalar aparılmış və bu hesablamaların nəticələri əsasında günəbaxan istehsalı üzrə ölkənin ixtisaslaşma xəritəsi tərtib edilmişdir.

Qeyd edək ki, ixtisaslaşma xəritəsində günəbaxan əkinləri üçün əlverişli hesab edilən zonalar yaşıl rənglə, az əlverişli zonalar sarı rənglə, əlverişsiz hesab edilən zonalar isə qırmızı rənglə işarələnmişdir (**Şəkil 3**).

Şəkil 3. Azərbaycanda günəbaxan bitkisi üzrə ixtisaslaşma potensialının xəritəsi

Mənbə: Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin CİS (Coğrafi İnformasiya Sistemi) bazası əsasında tərtib olunmuşdur

Aparılmış hesablamalar göstərir ki, tələb olunan aqrotexniki parametrlər və torpaq-iqlim xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla Azərbaycanda günəbaxan bitkisinin becərilməsi üçün təqribən 236 min hektar sahə əlverişli, təqribən 536 min hektar sahə az əlverişli, qalan ərazilər isə əlverişsizdir. Göründüyü kimi, Azərbaycanda günəbaxan əkin sahəsinin genişləndirilməsi üçün kifayət qədər əlverişli ərazilər mövcuddur.

Mövcud potensial, yəni günəbaxan əkini sahələrinin genişləndirilməsi hesabına müvafiq istehsalın həcmi artırılmaqla ölkədə fəaliyyət göstərən emal müəssisələrinin tələbatının yerli günəbaxan xammalı ilə ödənilməsi mümkündür.

Eyni zamanda o da nəzərə alınmalıdır ki, ekstensiv üsullarla istehsalın artırılması ilə yanaşı, günəbaxan istehsalının intensiv üsullarla təşkil edilməsi hesabına daha yüksək məhsuldarlıq əldə etmək olar.

Hazırda Azərbaycanda günəbaxanın orta məhsuldarlığı 23 sent/ha-dır, lakin aparılan sorğunun nəticələri göstərir ki, düzgün seçilmiş məhsuldar sortlar və eyni zamanda aqrotexniki qaydalara düzgün əməl edilməklə hektardan 40-50 sentnerə qədər məhsuldarlıq əldə edən təsərrüfatlar da mövcuddur.

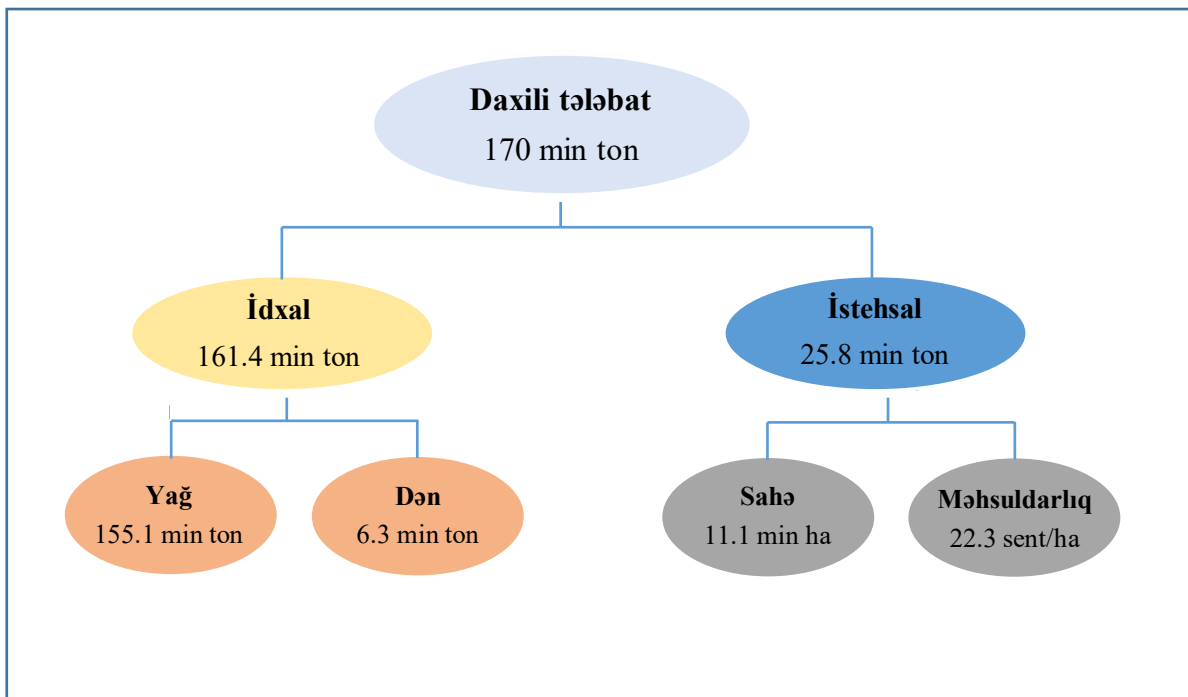
Hümbətov və Bəşirovun tədqiqat işlərində qeyd edilmişdir ki, günəbaxan dəninin məhsuldarlığı 25 sent/ha olduqda 1 ha əkin sahəsindən 1,2 ton yağ, 0,9 ton şrot, 0,5 ton qabıq (0,7 sentner maya), 30 kq bal əldə etmək mümkündür [4].

Lakin bazar iştirakçıları ilə aparılan müzakirələr göstərmişdir ki, 2,86 kq günəbaxan dənindən 1 kq yağ almaq olur. Beləliklə, günəbaxan sahəsindən perspektiv məhsuldarlıq həcmi orta hesabla 40 sent/ha qəbul etmiş olsaq, 1 ha əkin sahəsindən hətta 1.4 ton yağ əldə etmək mümkündür.

Aparılmış hesablamalara əsasən, faktiki məhsuldarlıq şərtlərində günəbaxan dənisi ilə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün günəbaxan əkin sahələrini təqribən əlavə 65 min ha genişləndərmək lazımdır.

Ölkədə günəbaxan xammalına olan daxili tələbat 170 min tondur. Bu tələbatın 144,2 min tonu (84,8%) idxal hesabına təmin edilir (*Şəkil 4*).

Şəkil 4. Günəbaxan məhsullarına daxili tələbatın təmin olunması

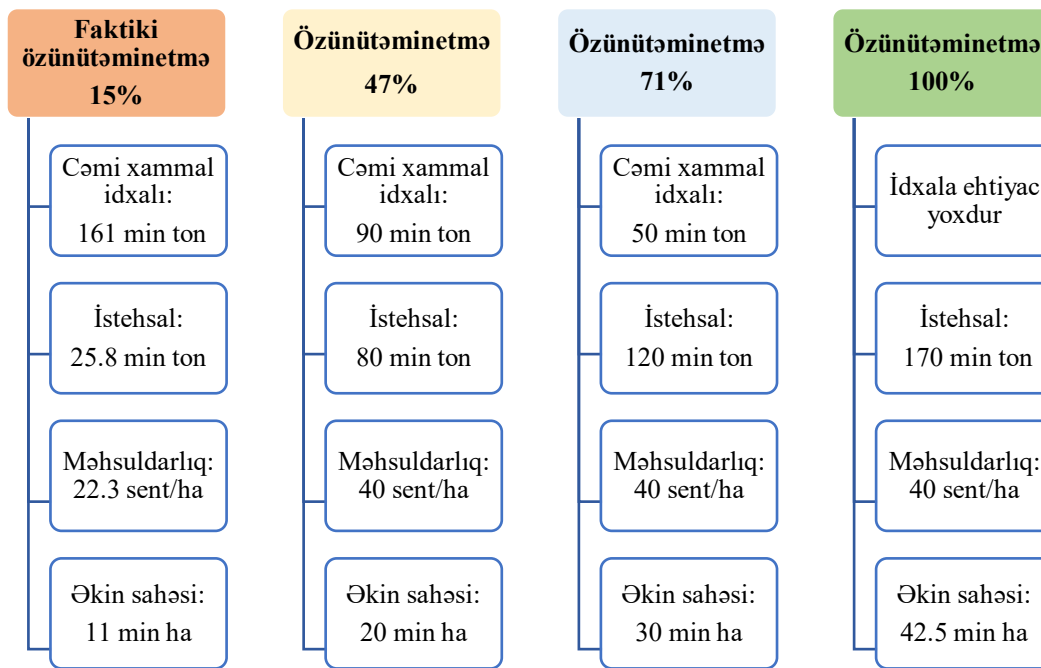

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Qeyd: İdxal üzrə göstərici günəbaxan dənisi ekvivalenti ilə verilmişdir.

Ölkədə günəbaxan üzrə orta hesabla 40 sent/ha məhsuldarlıq olduqda, günəbaxan dənisi ilə özünü tam təmin etmək üçün mövcud sahəni 2,8 dəfə genişləndirərək 42,5 min hektara çatdırmaq lazımdır (Şəkil 5).

Şəkil 5. Günəbaxan xammalı ilə özünü təminatmə səviyyəsinin artırılması istiqamətləri

Mənbə: Proqnoz hesablamaları Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarından istifadə edilməklə müəllif tərəfindən aparılmışdır.

Sahənin 50 min hektara qədər genişləndirilməsi nəticəsində 200 min ton günəbaxan dənisi istehsal etmək mümkündür ki, bununla 30 min ton xammalın ixracı üçün də perspektiv yaranır.

Eyni zamanda emal zavodlarının gücünün tam reallaşdırılması yağ emalı zamanı təxminən 62 min ton xam yağ istehsalı potensialının olduğunu deməyə əsas verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, potensial günəbaxanın yağ emalı üçün zavodların faktiki ümumi istehsal gücü də kifayət qədər deyil.

Fikrimizcə, ölkədə günəbaxan istehsalı sektorunun dəyər zənciri üzrə inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də **aqroparkların potensialından istifadə olunmasıdır**. Aqroparklar kənd təsərrüfatı sahəsində kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına yönəlmiş daşınmaz əmlak kompleksi olması ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, saxlanması, emalı və satışı sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün regional istehsalçıların zəruri maddi-texniki bazasını təşkil edir. Ölkədə aqrar sahənin dəyər zənciri üzrə inkişafı məqsədilə aqroparkların təşkilinin institusional mexanizmləri də təkmilləşdirilmişdir. Belə ki, dövlət başçısının “Sənaye parklarının, sənaye məhəllələrinin və aqroparkların idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Fərmanının icrası çərçivəsində 21.12.2021-ci il tarixində “Aqroparklar haqqında Nümunəvi Əsasnamə” təsdiq edilmişdir. Sözügedən Əsasnamədə “*aqropark – müasir texnologiya və üsulların tətbiqi yolu ilə rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı, qablaşdırılması və xidmətlərin göstərilməsi, o cümlədən məhsulların saxlanması, çeşidlənməsi və satışı üçün istifadə olunan, bu sahədə sahibkarların səmərəli fəaliyyətinə və inkişafına kömək edən ərazi*” kimi xarakterizə edilmişdir [1].

İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatlarına əsasən, 2021-ci ilə qədər 32 inzibati rayonda 240 min hektar ərazini əhatə edən 51 aqropark (43 aqropark artıq fəaliyyət göstərir) salınmışdır. Onlardan 35-i bitkiçilik üzrə, 1-i heyvandarlıq üzrə, 14-ü həm bitkiçilik, həm heyvandarlıq üzrə, 1-i isə emal və logistika üzrə ixtisaslaşmışdır. Fəaliyyətdə olan aqroparklar müasir texnologiya və avadanlıqlarla təmin olunmuş, həmçinin müasir suvarma sistemləri ilə (ənənəvi -31 min ha, pivot -40 min ha, damla -7 min ha, spinkler -2 min ha) təchiz edilmişdir.

İqtisadiyyat Nazirliyindən əldə edilmiş məlumatlara görə, 2020-ci ildə heyvandarlıq sahəsi üzrə fəaliyyət göstərən aqroparklarda 27 min ton süd və 3 min tondan çox ət istehsal edilmişdir. Həmçinin aqroparklarda intensiv üsullarla salınmış meyvə bağlarında alma (12 min ton), badam (183 ton), nar (201 ton), üzüm (166 ton), zeytun (394 min ton) istehsalı da artmaqda davam edir. Hazırda aqroparklarda mövcud olan intensiv meyvə bağlarının ümumi sahəsi 7.5 min hektardan çoxdur. Meyvə bağları ilə yanaşı, 2020-ci il ərzində aqroparklarda bitkiçilik məhsullarından arpa (65 min ton), buğda (124 min ton), qarğıdalı (168 min ton), şəkər çuğunduru (90 min ton), pambıq (19 min ton), soya (6 min ton), yonca (32 min ton) yığılmışdır [21].

Göründüyü kimi, fəaliyyətdə olan aqroparklarda digər kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalı üzrə fəaliyyət təşkil edilsə də, günəbaxan istehsalı və emalı sahələri əhatə olunmamışdır.

Aqroparkların ərazilərində günəbaxan dəyər zəncirinin sertifikatlı toxum istehsalı mərhələsindən başlayaraq məhsulun tədarüku və emalı mərhələlərini əhatə etməklə təşkili üçün geniş imkanlar var. Belə ki, regional klasterlər olaraq aqroparklar vasitəsilə müqaviləyə əsaslanan kənd təsərrüfatı mexanizminin tətbiqi hesabına digər fermerlərin də əhatə olunduğu dəyər zəncirinin qurulması imkanları daha genişdir.

Ölkədə günəbaxan istehsalının nəzərdə tutulduğu iri aqroparklardan biri də Goranboy və Samux rayonlarında yerləşən “Region Aqro” aqroparkıdır. Ümumilikdə 4700 hektar sahəsi olan aqroparkın ərazisində müasir suvarma üsullarından istifadə edilməklə hal-hazırda 916 ha sahədə payızlıq taxıl və yonca becərilir, həmçinin 500 ha sahəsi isə qarğıdalı, kartof, çuğundur və günəbaxan əkilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd edək ki, aqroparkın 2,7 min hektarlıq sahəsində pivot suvarma sistemlərindən istifadə edilməsi planlaşdırılır, o cümlədən yeni əkiləcək günəbaxan sahələrində də bu müasir sistemlərin tətbiqi gözlənilir [22].

Qeyd edilən məsələləri nəzərə alaraq yeni məhsuldar toxum sortlarının yetişdirilməsi üçün toxumçuluq təsərrüfatlarının, emal müəssisələrinin və ümumilikdə günəbaxan klasterinin məhz sözügedən regionlarda fəaliyyətdə olan aqroparkların ərazilərində qurulması məqsədəuyğundur.

1 hektar günəbaxan sahəsinə 25 kq toxum istifadə olunduğunu nəzərə alsaq, 44 min hektarlıq potensial əkinlər üçün 1100 ton toxumluq günəbaxan dəninə ehtiyac olduğu görünür. Fikrimizcə, bu ehtiyacın ödənilməsi üçün 275 hektar əkin sahəsinin aqroparkların ərazisinə salınması və yeni emal müəssisələrin qurulması daha məqsədəmüvafiqdir.

“Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına dair” Strateji Yol Xəritəsində həm daxili, həm də xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı və emal sənayesi məhsulları üzrə istehsal potensialının gücləndirilməsinə hədəflənmiş prioritetlər çərçivəsində günəbaxan yağı və günəbaxan tumu kimi məhsulların ixracının artırılması imkanlarının olduğu vurğulanır [2, s. 43].

Ölkədə günəbaxan sektorunun dəyər zənciri üzrə inkişafının təmin edilməsi məqsədilə müəyyən edilmiş istiqamətlərin reallaşdırılması üçün müvafiq tənzimləmə mexanizmlərinin, o cümlədən stimullaşdırma mexanizmlərinin tətbiqi məqsədəuyğundur.

Nəticə

Dünya bazarında və ölkədə günəbaxan məhsullarının qiymətlərinin yüksəlməsi ölkənin bu məhsullara tələbatının daha çox yerli istehsal hesabına təmin edilməsinə ehtiyac yaradır. Son dövrlərdə günəbaxan istehsalının və məhsuldarlığın artmasına baxmayaraq bu məhsul üzrə emal məhsullarının istehsal dinamikasının dayanıqlılığı təmin olunmamış və nəticədə günəbaxanın emalı məhsulları üzrə təminatda idxaldan asılılıq saxlanılır.

Belə şəraitdə günəbaxan istehsalı və emalı sahəsinin dəyər zənciri üzrə inkişaf etdirilməsinə daha böyük ehtiyac duyulur. Bu istiqamətdə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsəduyğundur:

- Ölkədə günəbaxan istehsalı üçün potensial ərazilərin CİS sistemi vasitəsilə aşkarlanması və nəticədə istehsal potensialından maksimum istifadə edilməsi istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi;
- Günəbaxan istehsalı üçün əlverişli şərait olan rayonlarda fəaliyyət göstərən aqroparkların ərazilərində yeni məhsuldar toxum sortlarının yetişdirilməsi üçün toxumçuluq təsərrüfatlarının yaradılması, emal müəssisələrinin qurulması və günəbaxan klasterinin formalaşdırılması;
- Mövcud emal müəssisələrinin istehsal gücünün artırılması və modernləşdirilməsi məqsədilə köhnəlmiş avadanlıqların müasir standartlara cavab verən texnika və avadanlıqlarla əvəzlənməsi;
- Günəbaxan yağının sertifikatlaşdırılması zamanı prosedurların sadələşdirilməsi və dövlət rüsumlarının aşağı salınması;
- Günəbaxan yağının qablaşdırılması və etikətlənməsinin beynəlxalq standartlara cavab verməsi istiqamətində tədbirlərin görülməsi;
- Toxum üzrə məhsuldarlığın və aqrar savadlılığın artırılması məqsədilə EKTİS üzərindən informasiya-məsləhət xidmətindən istifadə edərək fermerlərin maarifləndirilməsi.

Ədəbiyyat

1. “Aqroparklar haqqında Nümunəvi Əsasnamə” - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 21 dekabr tarixli, 1505 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 2021, 7 səh.
2. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli, 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, “Qanun”, 2016, 177 s.
3. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 25 avqust tarixli, 3004 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 2008, 17 səh.
4. Hübətov H.S., Bəşirov V.V., Mohumayev M.M. (2016). “Yağlı və efir yağlı bitkilər”. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyat poliqrafiya MMC, 248 səh.
5. Vəliyeva M.A., Xəlilov E.A. (2020). “Günəbaxan bitkisi”. Gəncə, “Aytac Nəşriyyat Poliqrafiya” MMC, 370 səh.

6. Fikrətzadə F.F., Abbasov E.A (2014). “Azərbaycanda emal sənayesinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması və kənd təsərrüfatı istehsalı ilə inteqrasiyanın təkmilləşdirilməsi məsələləri”. Azerbaijanian Journal of Economics and Social Studies AzJESS, №1 (1): səh. 35-44. URL: <https://oaji.net/articles/2015/1790-1428323302.pdf>
7. Yazıcı N., Uysal T.U., Kurt G. (2017). “Türkiyede tarımsal gıda sektorünün dəyər zənciri analizi ilə dəyərlandırılması”. İstanbul, Türkiyə, “Uniprint Basım Sanayi ve Ticaret A.Ş”, - 48 sah. URL: https://www.iso.org.tr/sites/1/upload/files/iso_tarimsal_gida_sektoru_web-7309.pdf
8. FAO, (2017), “United Republic of Tanzania and FAO: Partnerships for improved agriculture”. Food and Agriculture Organization of the United Nations. URL: <http://www.fao.org/3/a-az489e.pdf>
9. Hossain M.I., Afroz S., Das M. and others, (2019), “Value chain analysis of sunflower in coastal areas of Amtali upazila of Barguna district”, Journal of Bangladesh Agricultural University, Volume 17, №2: pp. 244-250. URL: <https://www.banglajol.info/index.php/JBAU/article/view/41989/31290>
10. Larsson S., (2018), “The sunflower value chain: a case study in Babati, Tanzania”, Södertörn University, Stockholm, Sweden, 45 pages. URL: <http://www.diva-portal.se/smash/get/diva2:1216422/FULLTEXT01.pdf>
11. Lie H., (2017), “Inclusive Value Chain Development: Applying Systems Thinking and Participatory Modeling to Dairy Value Chain Analyses in Nicaragua and Tanzania”, Norwegian University of Life Sciences, Oslo, Norway, 224 pages. URL: <https://nmbu.brage.unit.no/nmbu-xmlui/bitstream/handle/11250/2498923/PhD%20Thesis%20H.%20Lie%202017%20FINAL.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
12. Deconinck, K. (2021), "Concentration and market power in the food chain", OECD Food, Agriculture and Fisheries Papers, No. 151, OECD Publishing, Paris. URL: <https://doi.org/10.1787/3151e4ca-en>
13. Ковалевский Р., (2017), “Перспективы РФ на мировом рынке масложировой продукции”, Группы Компаний “ЭФКО”, Россия, 28 стр. URL: <https://docplayer.com/61944524-Perspektivy-rf-na-mirovom-rynke-maslozhirovoy-produkcii.html>
14. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/> - Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq / Dövlət Statistika Komitəsi.
15. <https://www.stat.gov.az/source/industry/> - Azərbaycan sənayesi / Dövlət Statistika Komitəsi.
16. https://www.stat.gov.az/source/food_balances/ - Azərbaycanın ərzaq balansları / Dövlət Statistika Komitəsi.
17. <https://www.fao.org/faostat/en/#data/MK> - FAO statistical database / FAO.
18. <https://www.trademap.org/Index.aspx> - Trade statistics for international business development / International Trade Center.
19. <https://az.wikipedia.org/wiki/G%C3%BCn%C9%99baxan>
20. <http://axa.gov.az/bitki-sortlarinin-qeydiyyati-ve-toxum-satis-yerleri-214>
21. <https://economy.gov.az/article/aqroparklar-kend-teserrufatinin-inkishafinda-elverishli-mexanizmdir/31873>
22. <https://aqrobiznes.az/xeber/359/goranboy-ve-samuxda-yeni-region-aqro> - Goranboy və Samuxda yeni “Region Aqro” / Aqrobiznes portalı

G.Sh. Bashirova

Master of Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Directions for the development of the sunflower sector along the value chain

Abstract

The sunflower sector provides the country with vegetable oil and animal feed, which is important for meeting food needs. At the moment, due to the war between the two countries, which are the main suppliers of sunflower products to the world market, there are difficulties in supplying the market with this product. Effective satisfaction of demand for sunflower products is closely related to the development of value added in this area. The article analyzes the possibilities and limitations of the sunflower sector in the country using this approach.

At the same time, the directions of development of the value chain in the sunflower sector in the country were considered and relevant proposals were prepared.

Keywords: *agriculture, value chain, sunflower, production, processing, industry.*

Г.Ш. Баширова

Магистрант Азербайджанского государственного экономического университета

Направления развития сектора подсолнечника по цепочки добавленной стоимости

Резюме

Подсолнечник обеспечивает страну растительным маслом и кормом для животных, что имеет важное значение для удовлетворения потребностей в продовольствии. В настоящее время в связи с продолжающейся войной между двумя странами - Россией и Украиной, основными поставщиками подсолнечной продукции на мировой рынок, возникли трудности в снабжении рынка этой продукцией. Удовлетворение спроса на подсолнечную продукцию тесно связано с развитием цепочки создания стоимости в этой области. В статье был проведен анализ возможностей и ограничений подсолнечного сектора в стране с помощью этого подхода.

В то же время были рассмотрены направления развития цепочки создания стоимости подсолнечного сектора в стране и даны соответствующие предложения.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, цепочке создания стоимости, подсолнечник, производство, переработка, промышленность.*

UOT: 338.43, 338.43.02, 338.436.3

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ BARAMAÇILIĞIN İNKİŞAF MEYİLLƏRİ

Gülnarə Bəymirzə qızı Səlimova

İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu, böyük elmi işçi

e-mail: selimova1963@mail.ru

Aygün İlham qızı Səlimova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) V kurs tələbəsi

e-mail: aygun.selimova.1991@mail.ru

Xülasə

Məqalədə baramaçılığın müasir inkişaf meyilləri, barama istehsalı və emalı sahəsində dövlət dəstəyinin həyata keçirilməsi üzrə ayrı-ayrı ölkələrin təcrübəsi təhlil olunur. Eyni zamanda ölkəmizdə də baramaçılığın və ipəkçiliyin inkişafı üçün geniş imkanların mövcud olduğu vurğulanır və bu sahəni inkişaf etdirmək üçün müxtəlif ölkələrin təcrübələrindən istifadə etmək tövsiyə edilir. Azərbaycanda baramaçılığa göstərilən mövcud dəstək tədbirləri ilə yanaşı, sahə ilə məşğul olan fermerlərə və sahibkarlara aşağı faizli kreditlərin verilməsi, digər stimullaşdırıcı tədbirlərin tətbiqinin məqsədəuyğun olduğu göstərilir.

***Açar sözlər:** barama, ipəkçilik, istehsal, emal, inkişaf, dövlət dəstəyi.*

Giriş

Ölkə iqtisadiyyatında neft amilindən asılılığın azaldılması istiqamətində davamlı şəkildə aparılan islahatlar mövcud potensialdan səmərəli istifadə edilməsi, ixrac yönümlü məhsulların istehsalının stimullaşdırılması və iqtisadiyyatın ənənəvi sahələrinin, o cümlədən aqrar sektorun inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə ölkədə aqrar sektorun dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli inkişafı dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilir. Respublikamızda qeyri-neft sektorunun inkişafı fonunda kənd təsərrüfatı sahələri arasında özünəməxsus yeri olan baramaçılığın, habelə ipəkçiliyin inkişafı bu baxımdan xüsusi önəm daşıyır.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramları çərçivəsində ənənəvi baramaçılıq rayonlarında barama istehsalının və emalının dəstəklənməsi və ölkədə ipək məhsullarının istehsalı,

tədarükü və emalı sahələrində sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün zəruri tədbirlər görülmüşdür.

Baramaçılığın və ipəkçiliyin inkişafı üzrə nəzərdə tutulan işlərin vahid proqram əsasında həyata keçirilməsi məqsədi ilə hazırlanmış “Azərbaycan Respublikasında baramaçılığın və ipəkçiliyin inkişafına dair 2018-2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı” bu sahəyə dövlət dəstəyinin gücləndirilməsinə, ixrac potensialının artırılmasına və kənd yerlərində məşğulluğun təmin edilməsinə yönəldilmişdir [1].

Məqalədə qarşıya ölkədə baramaçılığın inkişafının sürətləndirilməsi, bu sahənin potensial imkanlarından səmərəli istifadə edilməsi və məhsul istehsalına əhalinin marağının artırılması məsələlərinin araşdırılması məqsədi qoyulmuşdur.

Dünyada baramaçılığın inkişaf arealları

Baramaçılıq əməkintutumlu sektor olmaqla xam ipək istehsalı üçün həyata keçirilən fəaliyyətdir və xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əyalətdə yaşayan insanların gəlir mənbələrindən biridir. Hazırda baramaçılıq yeni mərhələyə qədəm qoyur. Tut ipək qurdu cinsləri yalnız təbii ipək parçanın istehsalı üçün deyil, həm də biotexniki vasitə kimi istifadə olunur. Yaponiya, Fransa və ABŞ-ın laboratoriyalarında transgen tut ipəkçiliyi ilə proteinin alınmasına yönəlmiş tədqiqatlar aparılır.

İpəkçilik dünyanın 30-dan çox ölkəsində yayılmışdır. Dünyada əsas ipək istehsal edən ölkələr Çin, Hindistan, Özbəkistan, Braziliya, Yaponiya, Koreya, Tayland, Vyetnam, Şimali Koreya və İrandır. Məlumdur ki, dünya bazarında ipək məhsullarına tələbat artmaqdadır. İpək məhsullarına tələbatın artması nəticəsində onun qiymətində yüksəlmə meyili müşahidə olunur. Hazırda dünya bazarında 1 ton xam ipəyin qiyməti təqribən 20 ton pambıq məhlucunun qiymətinə bərabərdir.

Son illərdə xam ipək istehsalında davamlı artım müşahidə olunur. Dünya üzrə xam ipək istehsalının 84 faizi, ixracın isə 54,1 faizi Çin Xalq Respublikasının payına düşür. Bu səbəbdən dünya bazarında ipək parça məmulatlarının qiymətlərini başlıca olaraq Çin istehsalçıları müəyyən edir.

Dünyada ipək istehsalının həcminə görə Hindistan ikinci yerdə olsa da, yerli əhali arasında ipək parçalardan istifadə geniş yayıldığı üçün istehsal əsasən yerli tələbatı ödəyir və nəticədə ölkə beynəlxalq bazarlarda ipəyin qiymətinin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərə bilmir.

Özbəkistan Respublikası ipək istehsalının həcminə görə dünyada 3-cü yeri tutur. Bu ölkədə istehsal olunan ipək keyfiyyət baxımından Çin ipəyindən aşağı olduğu üçün beynəlxalq bazarlarda onun bir kiloqramının qiyməti mövcud bazar qiymətindən 1-1,5 ABŞ dolları aşağı müəyyən edilir.

İran İslam Respublikasında dövlət yaş baramanı tədarük edib yerli emal müəssisələrinə daha ucuz satmaqla bu sahənin inkişafını təşviq edir. Nəticədə İranda ipək istehsalının həcmi ilbəil artır.

Avropa ölkələrində sənayeləşmə ilə birlikdə istehsal aşağı düşsə də, hələ də Yunanıstan, Rumıniya və Bolqarıstanda barama istehsalı davam etməkdədir.

Dünyada əsas ipək idxalçıları ABŞ, İtaliya, Yaponiya, Hindistan, Fransa, Çin, İngiltərə, İsveçrə, Almaniya, Koreya və Vyetnamdır.

Çində, Yaponiyada, Hindistanda, Vyetnamda və bir sıra başqa ənənəvi ipəkçilik ölkələrində çoxdəfəli (4-8 dəfəli) ipək qurdu yetişdirilməsi tətbiq edilir. Ukrayna, Rusiya və digər MDB ölkələrində yalnız birdəfəli yetişdirilmə baş verir ki, bu da sahənin inkişaf miqyaslarını ləngidir.

Baramaçılığa dövlət dəstəyi sahəsində xarici təcrübə

İpəkçiliyi inkişaf etdirmək istəyən ölkələrdə barama istehsalına dövlət dəstəyi tədbirləri həyata keçirilir. Avropa İttifaqında yaş barama istehsalçılarına dəstək olaraq barama toxumları kümçü ailələrə pulsuz verilir. İstehsalçılar yaş barama məhsulunun satışında tam sərbəstdirlər. Hazırda dünyada ipəkçiliyə dövlət dəstəyi verən ölkələr arasında Özbəkistan, Hindistan və Türkiyə önəmli yerləri tuturlar.

Özbəkistan Respublikasında dövlət tərəfindən pulsuz verilən bir qutu barama toxumu müqabilində dövlətə 50 kq yaş barama təhvil verilməsi planı tətbiq edilir və normadan artıq təhvil verilmiş məhsula görə mükafat müəyyən olunur. Bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün vergi güzəştləri vardır, idxal edilən xammal və materiallar isə gömrük rüsumlarından azaddır.

Özbəkistanda evlərdə tut ipəkqurdunun canlı baramalarının yetişdirilməsi ilə məşğul olan fiziki şəxslər gəlir vergisi ödəməkdən azad ediləblər.

Bunlarla yanaşı, “İpəkçilik və tutçuluq” ixtisası üzrə universitetlərə güzəştli şərtlərlə qəbul olmaq qaydası tətbiq olunur [3].

Hindistanda ipəkçiliyin inkişafı məqsədilə müxtəlif ipək məhsulları üzrə ƏDV ödənişlərindən azadolmalar müəyyən edilmişdir. Bundan başqa, ipəkçiliyin inkişafı məqsədilə ipəkqurdu yumurtası, ipək xammalı və ipək tullantıları ƏDV-dən azad edilir. İplik ipək və ipək parçaya 5%, ipəkçəkmə və büküm maşınlarına isə 18% ƏDV tətbiq olunur.

Ölkədə istehsal edilən ipəyin təxminən 90%-i əsasən daxili istehlak üçün ipək sari hazırlanmasında istifadə olunur. Hindistanda ipək toxunuşu həm əllə, həm də dəzgahlarda aparılır. Xam ipəyin təxminən 70%-i əllə toxunmada, 30%-i isə dəzgah sektorunda istifadə olunur. ƏDV güzəşti əl əməyinə və dəzgahlarda hazırlanan ipək parçalara tətbiq edilmir.

Hindistanda Mərkəzi İpək Şurası (MİŞ) fəaliyyət göstərir. 1948-ci ildə parlamentdə qəbul olunmuş qanunla təsis edilmiş Şuranın əsas məqsədi Hindistanı dünya bazarında ipək üzrə lider mövqeyə çıxarmaq, tədqiqat, inkişaf və texnologiya transferində davamlı səy göstərmək, elmi ipəkçilik təcrübələrini yaymaqla qazanclı məşğulluq və gəlir səviyyəsinin artırılması üçün daha geniş imkanlar yaratmaq, ipək istehsalının bütün mərhələlərində məhsuldarlığı artırmaq, keyfiyyətə bağlı səmərəliliyi gücləndirməkdir.

MİŞ tərəfindən aşağıdakı xidmətlər təklif olunur:

- *İpəkçilik üzrə təlim;*
- *İpək və ipəksarma suyu analizinin mexaniki və kimyəvi testi;*
- *İpək və ipək məhsullarının ekoloji və digər parametrlər üzrə testdən keçirilməsi;*
- *İxrac üçün nəzərdə tutulan ipək məhsullarının keyfiyyəti və tərkibinin yoxlanılması məqsədilə təftişi;*
- *İpəkqurdu toxumu istehsalında toxum sertifikatlaşdırma, fitosanitar sertifikatlaşdırma;*
- *Hindistan İpək Marka Təşkilatının dəstəyi ilə Hindistan ipəyinin təbliği və təşviqi;*
- *Bitkinin yetişdirilməsi üçün material tədarükü;*
- *Fermerlərin ipəkqurdu toxumu ilə təminatı;*
- *Jurnalların nəşri [4].*

Türkiyə Respublikasında yaş baramanı kümçülərdən xüsusi yaradılmış kooperativlər birliyi keyfiyyətindən asılı olaraq satın alır. Bundan əlavə, birlik fermerlərə pulsuz ipəkqudu toxumları paylayır, təlim kursları təşkil edir, yemləmə məntəqələrində dezinfeksiya işləri aparır. Qeyd edilən tədbirlər son illərdə kümçülərin bu sahəyə marağını daha da artırmışdır.

Ölkədə istehsalçı tərəfindən təhvil verilən hər kiloqrama görə dəstək ödənişləri edilir. Birlik isə hər il bir kiloqram üçün müəyyən edilmiş qiymətdə məhsul alışıni həyata keçirir [5].

Sahəyə investisiya qoyuluşlarına dövlət dəstəyi. Türkiyə Nazirlər Kabinetinin heyvandarlığa investisiya qoyuluşlarının təşviqini nəzərdə tutan 2017/9760 nömrəli qərarı ("Hayvancılıq yatırımlarının Desteklenmesine İlişkin Karar") barama qurdunun yetişdirilməsinə də şamil olunur. 2017-2019-cu illər arasında qoyulan investisiyalarla dəstəklənən bu proqramda tut bağlarının yaradılması və barama qurdunun yetişdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Ancaq bu sxemdən faydalanmaq istəyən fermer və istehsalçıların yerinə yetirmələri zəruri olan şərtlər var.

Baramaçılığa grant dəstəyi. İntestisiya Dəstəyi ilə bağlı Tətbiq Prinsipləri Təqdimatı çərçivəsində tut bağlarının və ipəkqudlarının qidalanma məntəqəsinin yaradılması üçün grant dəstəyi tətbiq edilir. Grant alınması üçün investitorlar fərdi qaydada və ya birlikdə müraciət edə bilərlər.

Baramaçılıqda qrantdan yararlanan şəxslər və qurumlar öz fəaliyyətlərini ən azı 3 il davam etdirməlidirlər. Grant dəstəyindən yararlanan şəxslər bu məqsədlə alınan avadanlıq və vasitələrin 3 il müddətinə istifadə ediləcəyini təmin etmək öhdəliyini imzalayırlar. Digər tərəfdən, qrantlar tut bağlarının salınmasını və kütləvi qidalanma evinin tikintisini əhatə edir. Baramadan ipək əldə etmək üçün alınacaq cihazlar və inşa ediləcək təsisatlar grant dəstəyinə aid edilmir [5].

Azərbaycanda baramaçılığın dəstəklənməsi

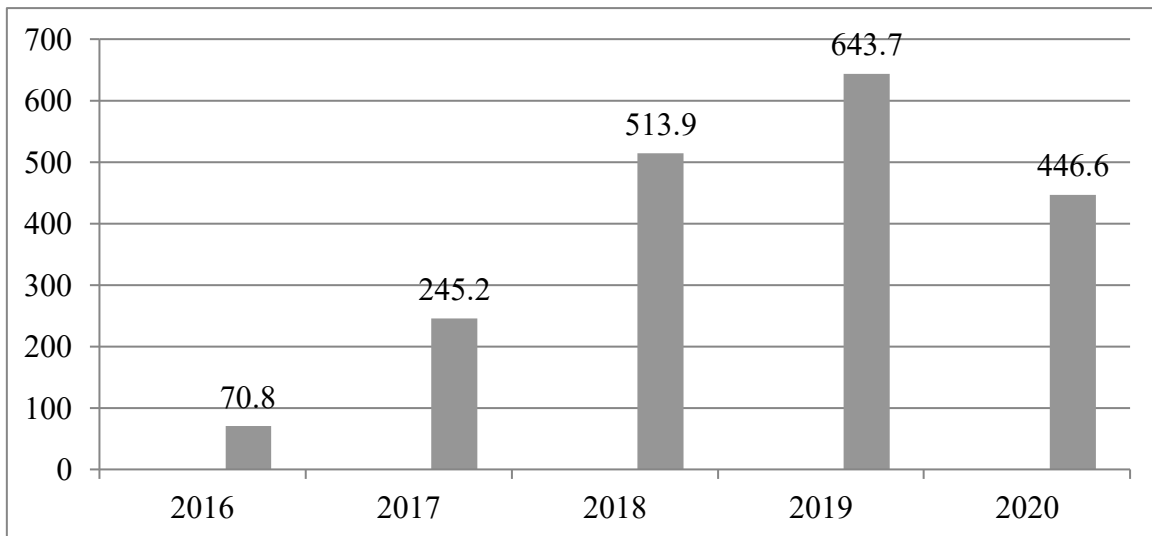
Azərbaycanda baramaçılığın və ipəkçiliyin inkişafında əsaslı dönüş keçən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərinə təsadüf edir. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə qəbul olunmuş "Azərbaycan Respublikasında ipəkçiliyin gələcək inkişafına dair tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Sovetinin 1971-ci il 3 mart tarixli 106 nömrəli qərarı baramaçılığın və ipəkçiliyin inkişafına böyük təkan vermiş, görülən tədbirlər nəticəsində bu sahənin maddi-texniki bazası, sənaye potensialı gücləndirilmiş, barama tədarükü xeyli artmışdı. Müvafiq torpaq sahələrində, yol kənarlarında, şəhər və qəsəbələrdə tut tinglərinin əkilib becərilməsi baramaçılığın yem bazasını möhkəmləndirmişdi. Tut ipəkqudunun bəslənməsi üçün təsərrüfatların ictimai binalarında, anbar və digər tikililərdə kümçülərə mövsümi yerlərin ayrılması və yaş baramanın tədarük qiymətinin yüksəldilməsi istehsalçılarda baramaçılığa marağı ilbəl artırır. Belə ki, yaş barama istehsalı 1970-ci ildə 3,7 min, 1975-ci ildə 4,4 min, 1980-ci ildə 5 min, 1985-ci ildə isə 5,5 min ton olmuşdu.

XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycan Elmi Tədqiqat İpəkçilik İnstitutu, damazlıq stansiyaları, barama toxumu zavodları, rayon barama qurutmaxanaları, ipəkçilik idarələri, tingçilik təsərrüfatları və emal müəssisələri vahid kompleks şəklində fəaliyyət göstərirdi və respublikanın 60 rayonunda baramaçılıq şəbəkəsi yaradılmışdı. Həmin dövrdə ipəkçiliyin inkişafı sahəsində görülmüş genişmiqyaslı işlərin nəticəsi olaraq artıq 1991-ci ildə ölkədə yaş barama istehsalı 5,9 min tona çatdırılmışdı. Eyni zamanda ipəkçiliyin elmi əsasları işlənmiş, tut ağaclarının və ipəkqudunun seleksiyasına dair geniş tədqiqatlar aparılmış, yeni yaradılan tut ipəkqudu cinslərindən elit toxumların əldə edilməsi üçün superelit toxumlar hazırlanmışdı.

Lakin baramaçılıqda baş verən geriləmə nəticəsində 1992-ci ildən etibarən yaş barama istehsalı tədricən azalmış və 2015-ci ildə ölkədə cəmi 236 kiloqram yaş barama istehsal edilmişdir ki, bu da 1991-ci ilin göstəricisi ilə müqayisədə 22 dəfə azdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən ölkənin aqrar sektorunun inkişafına göstərilən qayğı və dəstək kənd təsərrüfatının bütün sahələrində və kənd əməkçilərinin sosial həyatında öz müsbət töhfələrini verməkdədir. Dövlət başçısının ölkədə ipəkçiliyin sürətli inkişafı ilə bağlı tapşırıqlarına uyğun olaraq 2016-cı ildən etibarən Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən respublikada ipək istehsalının müasir infrastrukturunun yaradılması, baramaçılığın yem bazasının möhkəmləndirilməsi, barama toxumçuluğunun təşkili və digər istiqamətlər üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Beləliklə, son illərdə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində Azərbaycan Respublikasında baramaçılığın və ipəkçiliyin inkişafı yeni keyfiyyət mərhələsinə yüksəlmişdir.

Cədvəl. 2016-2020-ci illərdə ölkə üzrə yaş barama istehsalı (ton)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

“Azərbaycan Respublikasında baramaçılığın və ipəkçiliyin inkişafına dair 2018-2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın icrası nəticəsində 2025-ci ilədək yaş barama istehsalı həcminin 6 min tona çatdırılması nəzərdə tutulur. Proqramın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planında Azərbaycanda barama istehsalçılarının assosiasiyasının yaradılması da öz əksini tapır.

Tədbirlər Planına baramaçılıq və ipəkçilik sahəsində klaster yanaşmasının tətbiqinin dəstəklənməsi, yeni məhsuldar ipəkqurdu cinsləri və hibridlərinin yaradılması, ilkin toxumçuluğun təşkili istiqamətində elmi tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi, baramaçılıqla məşğul olan təsərrüfat subyektlərini sənaye tut ipəkqurdu toxumu ilə təmin edəcək toxumçuluq (qren) zavodlarının yaradılmasının dəstəklənməsi də daxil olunub. Həmçinin tədarük olunmuş baramanın ilkin emalı üçün barama qurutma məntəqələri, o cümlədən Ağcabədi, Balakən, Bərdə, Göyçay, Tovuz, Zaqatala və Zərdab rayonlarında barama qəbulu və emalı məntəqələri yaradılacaq, barama istehsalı və emalına yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi istiqamətində tədbirlər görülməkdir.

Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi, ümumilikdə, ölkədə ipəkçiliyin və ona xidmət edən alt-sahələrin kompleks inkişafı istiqamətində aparılan işlərin daha da gücləndirilməsinə təkan verəcək.

Nazirlər Kabinetinin 2005-ci il 31 yanvar tarixli 11 nömrəli Qərarına əsasən barama qurdunun toxumu, barama sarıyan və sarıyıcı maşınlar respublika ərazisinə gətirilən zaman ƏDV-dən azad olunan malların siyahısına daxil edilmişdir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan subyektlər, o cümlədən barama istehsalçıları torpaq vergisi istisna olmaqla digər vergilərin ödənişlərindən azaddırlar.

Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında ipəkçiliyin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 2017-ci il 19 may tarixli 2893 sayılı və “İpəkçiliyin inkişafına dövlət dəstəyinin davam etdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 2017-ci il 6 oktyabr tarixli 3286 sayılı sərəncamlarına uyğun olaraq Qax Damazlıq İpəkçilik Stansiyasının bərpası, əlavə istehsal sahələrinin yaradılması və müasir avadanlıqlarla təchiz olunması, habelə tut (çəkil) tinglərinin və barama toxumlarının tədarük edilməsi və məhsul istehsalçılarına əvəzsiz verilməsi məqsədi ilə maliyyə vəsaiti ayrılmışdır.

Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən tədarük olunan tut (çəkil) tinglərinin və barama toxumlarının şəhər və rayonlarda tələbat nəzərə alınmaqla məhsul istehsalçılarına əvəzi ödənilmədən paylanması həyata keçirilir.

Hazırda ölkə üzrə 40 rayonda yaş barama tədarüku aparılır. Barama istehsalı ilə məşğul olan şəxslərə emal müəssisələrinə təhvil verdikləri baramanın hər kiloqramına görə 6 manat məbləğində subsidiyanın verilməsi bu sahəyə marağı artırmışdır. Belə ki, kümçülər yaş baramanı kiloqramı 5 manatdan “Azərİpək” MMC-yə təhvil verirlər. Dövlət əlavə olaraq hər kiloqram yaş barama istehsalına görə fermerlərə 6 manat subsidiya ödəyir. Ümumilikdə fermer təhvil verdiyi hər kiloqram yaş baramanın əvəzində 11 manat alır [6].

Nəticə

Azərbaycanda baramaçılığın və ipəkçiliyin inkişafı üçün geniş imkanlar mövcuddur. Bu sahəni inkişaf etdirmək məqsədilə müxtəlif ölkələrin təcrübələrindən istifadə etmək olar.

Baramaçılığa göstərilən mövcud dəstək tədbirləri ilə yanaşı, bu sahə ilə məşğul olan fermerlərə və sahibkarlara aşağı faizli və uzunmüddətli kreditlər vermək və digər stimullaşdırıcı tədbirlər sahənin inkişafına müsbət təsir göstərə bilər.

Baramaçılıqda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi bir çox amillərdən- baramaların genetik keyfiyyəti, seleksiya metodları, texnoloji proseslərin effektivliyi, baramaların yuvarlanması metodları, yemlərin keyfiyyəti və s. asılıdır. Bu məsələlərin həllindən sahənin işçilərinin gəlirləri, onların maraqları və bütövlükdə sahənin inkişafı asılı olacaqdır. İlk növbədə elmi və konstruktor təşkilatlarının işlərinin istiqamətinə yenidən baxmaq və onları kiçik mexanizasiyanın sadə, ucuz vasitələrinin yaradılmasına, texnologiyanın təkmilləşdirilməsinə və mövcud texnikanın modernləşdirilməsinə istiqamətləndirmək lazımdır.

İpəkçilik sahəsində inkişaf etmiş ölkələrdə ipəkqurdunun qidalanmasının texnoloji prosesinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə yemləmək və altlıqların çıxarılması üçün elektriklişdirilmiş aqreqatdan və altlıqların dəyişdirilməsi üçün mexanizmlə xüsusi stellajlardan ibarət olan yemləmə avadanlığının yeni dəsti işlənib hazırlanmışdır. Yemləmə avadanlığının yeni dəstinin tətbiqi altlıqların vaxtında dəyişdirilməsini, yem paylanması və tırtıllara qulluq olunmasını təmin edir, ipəkqurdunun həyat qabiliyyətinə əlverişli təsir göstərir. Bunlardan ölkəmizdə istifadə olunması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında baramaçılığın və ipəkçiliyin inkişafına dair 2018-2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, 27 noyabr 2017-ci il. <https://president.az/articles/26017>
2. Б.В. Сергеевич «Повышение эффективности шелководства на базе новых технологий с использованием разработанных технических средств», 2005 г.
3. Постановление президента Республики Узбекистан о мерах по дальнейшему развитию шелковой отрасли в республике.
<http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/uzb174677.pdf>
<https://www.fergananews.com/news/26201> <http://www.csb.gov.in/>
4. The Indian Silk Export Promotion Council.
<http://www.theindiansilkexportpromotioncouncil.com/menu/uploads/download-20170729053533.pdf>
5. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığında: arıcılık, ipekböcekçiliği, kaz ve hindi yetiştiriciliği yatırımlarının desteklenmesine ilişkin uygulama esasları tebliği (tebliğ no: 2017/20)
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/04/20170415-4.htm>
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 27 iyun tarixli 759 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının subsidiyalaşdırılması Qaydası”nda dəyişiklik edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 4 mart 2022-ci il.

G.B. Selimova

Senior Researcher of the Research Institute for Economic Reforms

A.I. Selimova

Student of Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Trends in the development of cocoon breeding in modern conditions

Abstract

The article analyzes current trends in the development of cocoon breeding, the experience of individual countries in the implementation of state support for the production and processing of cocoons. At the same time, it is emphasized that our country also has ample opportunities for the development of cocoon and sericulture, and it is recommended to use the experience of various countries for the development of this area. Along with the existing measures to support cocoon growing in Azerbaijan, it is advisable to provide preferential loans to farmers and entrepreneurs involved in this area.

Keywords: *cocoon, sericulture, production, processing, development, state support.*

Г.Б. Салимова

Ст. научный сотрудник Научно-исследовательского института экономических реформ

А.И. Салимова

Студент Азербайджанского государственного экономического университета

Тенденции развития коконоводства в современных условиях

Резюме

В статье анализируются современные тенденции развития коконоводства, опыт отдельных стран по осуществлению государственной поддержки производства и переработки коконов. В то же время подчеркивается, что в нашей стране также имеются широкие возможности для развития коконоводства и шелководства, и рекомендуется использовать опыт различных стран для развития этой области. Наряду с существующими мерами поддержки коконоводству в Азербайджане целесообразно предоставление льготных кредитов фермерам и предпринимателям, занимающимся в этой сфере.

Ключевые слова: *кокон, шелководство, производство, обработка, развитие, государственная поддержка.*

Müəlliflərin nəzərinə!

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin “Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktik jurnalında dərc edilmək üçün məqalə təqdim olunarkən qoyulan tələblər:

- ✓ Təqdim olunan məqalələrin strukturu ümumi qəbul olunmuş standartlara və Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının müəyyən etdiyi tələblərə uyğun olmalıdır.
- ✓ Məqalədə *başlıq* (UOT kodu, 10-12 sözdən çox olmamaqla məqalənin adı, müəllif(lər)in adı, ata adı, soyadı, elmi dərəcəsi və elmi adı, işlədiyi təşkilatın adı, vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və telefon nömrələri ardıcılıqla göstərilir), *xülasə* (150-200 sözdən ibarət), *giriş* (tədqiq olunan mövzunun aktuallığı, öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın hipotezası, araşdırmanın məqsədi göstərilir), *tədqiqatın metodları*, *problemin təhlili*, *nəticə* (araşdırma nəticəsində hazırlanmış təkliflər də verilməklə) bölmələri, həmçinin məndə istinadlar göstərilməklə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı verilməlidir. Ədəbiyyatlar çap olunduqları dillərdə əlifba sırası ilə, ardıcıl nömrələnərək göstərilməlidir.
- ✓ Məqalələrin həcmi 10-12 standart səhifədən artıq olmamalıdır. Mətni WORD proqramında, 1,15 intervalda, Times New Roman-12 ölçülü şriftlə yazılmalıdır.
- ✓ Məqalələr üç dildə - azərbaycan, ingilis və rus dillərində çap oluna bilər.
- ✓ Məqalənin sonunda (ədəbiyyat siyahısından sonra) yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasə və açar sözlər verilməli, xülasələrdə, həmçinin mövzu, müəllif(lər)in adı, ata adı, soyadı, elmi dərəcəsi və elmi adı, işlədiyi təşkilatın adı, vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və telefon nömrələri göstərilməli, məqalə müəllif(lər) tərəfindən imzalanmalıdır.
- ✓ Jurnalda məqalə baş redaktorun adına məktubla, məqalənin profili üzrə elmi dərəcəli mütəxəssisin rəyi ilə, ayrıca faylda çap olunmuş variantda və elektron formada təqdim edilməlidir. Məqalə jurnalın ekspertləri tərəfindən verilən müsbət rəydən sonra çap oluna bilər.
- ✓ Jurnalın bir nömrəsində müəllif(lər)in iki məqaləsi dərc oluna bilməz.

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr dərc edilmir və nəşr edilmiş məqalələrin əlyazmaları geri qaytarılır.

Qeyd: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə qoyduğu tələblər nəzərə alınmışdır.

To the authors' attention

Requirements when submitting articles for publication in the scientific-practical journal "Agricultural Economics" of the Agricultural Research Center:

- ✓ The structure of the presented articles should be in accordance with the generally accepted standards and requirements set by the High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.
- ✓ Title (UOT code, title of article not more than 10-12 words, author(s)' name, patronymic, surname, scientific degree and scientific name, name of organization in which it works, position, e-mail address and telephone numbers are shown in sequence), *summary* (consisting of 150-200 words), *introduction* (the urgency of the research topic, the level of study, the hypothesis of the research, the purpose of the research are shown), *research methods*, *problem analysis*, *conclusion* (including suggestions made as a result of the research) sections, as well as a list of literature used with references in the text should be given. Literature should be shown alphabetically, sequentially numbered in the languages in which they are published.
- ✓ The volume of articles should not exceed 10-12 standard pages. The text should be written in the WORD program, with an interval of 1,15, Times New Roman-12-dimensional shrift.
- ✓ Articles can be published in three languages - Azerbaijani, English and Russian.
- ✓ At the end of the article (after the list of literature), in addition to the written language, summary and keywords should be given in two other languages, the summary should also include the subject, author(s) name, patronymic, surname, scientific degree and scientific name, name of organization in which it works, position, e-mail address and telephone numbers, the article should be signed by the author(s).
- ✓ The article should be submitted to the journal with a letter on behalf of the editor-in-chief, with the opinion of the scientific expert on the profile of the article, in a separate file and in an electronic form. The article can be published after the positive feedback given by the experts of the journal.
- ✓ Two articles of the author(s) can not be published in one issue of the journal.

Articles that do not meet these requirements are not published and manuscripts of published articles are not returned.

Note: The requirements of the High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for publication of the main scientific results of the dissertations were taken into account.

Вниманию авторов!

Требования, предъявляемые при подаче статьи для публикации в научно-практическом журнале “Экономика сельского хозяйства”

Центра аграрных исследований:

- ✓ Структура представленных статей должна соответствовать общепринятым стандартам и требованиям, установленным Высшей Аттестационной Комиссией при Президенте Азербайджанской Республики.
- ✓ В статье *заголовок статьи* (последовательно указывается код УДК, название статьи не более 10-12 слов, имя автора(ов), отчество, фамилия, ученая степень и ученое звание, название организации, в которой работает, должность, адрес электронной почты и номера телефонов), *резюме* (составляющее 150-200 слов), *введение* (указывается актуальность исследуемой темы, уровень изученности, гипотеза исследования, цель исследования), *разделы методики исследования, анализ проблемы, заключение* (с указанием также предложений, выработанных в результате исследования) также в тексте должен быть приведен список использованной литературы с указанием ссылок. Литература должна быть указана на языках, на которых она напечатана, в алфавитном порядке, с последовательной нумерацией.
- ✓ Объем статей не должен превышать 10-12 стандартных страниц. Текст должен быть написан в программе WORD, через 1,15 интервала, Times New Roman-шрифтом 12 размера.
- ✓ Статьи могут быть опубликованы на трех языках - азербайджанском, английском и русском.
- ✓ В конце статьи (после списка литературы), кроме языка, на котором она написана, должны быть приведены резюме и ключевые слова на двух других языках, в резюме также должны быть указаны тема, имя автора(ов), отчество, фамилия, ученая степень и ученое звание, наименование организации, в которой работает, должность, адрес электронной почты и номера телефонов, статья должна быть подписана автором(ами).
- ✓ Статья в журнал должна быть представлена письмом на имя главного редактора, с заключением специалиста ученой степени по профилю статьи, в отдельном файле в печатном варианте и в электронной форме. Статья может быть опубликована после положительного отзыва экспертов журнала.
- ✓ Две статьи автора(ов) не могут быть опубликованы в одном номере журнала.

Статьи, не отвечающие этим требованиям, не публикуются, а рукописи опубликованных статей не возвращаются.

Примечание: При определении этих условий были учтены требования, предъявляемые Высшей Аттестационной Комиссией при Президенте Азербайджанской Республики к научным публикациям, рекомендованным для публикации основных научных результатов диссертаций.

Mətbənin direktoru: *Elman Qasimov*

Çapa imzalanmışdır: 29.06.2022

Formatı: 84x108 1/8

Həcmi: 11.5 ç. v.

“Zərdabi Nəşr” MMC Nəşriyyat Poliqrafiya Müəssisəsi

Tel.: (+994 12) 514 73 73; mob.: (+994 70) 344 76 01

e-mail: zerdabi_em@mail.ru

